

Báró Sztojka Zsigmond Antal erdélyi püspök lemondása.

(1759.)

A mily közismert történeti tény két erdélyi püspöknek, Sztojka Zsigmond és Bajtay Antal báróknak a lemondása, épp oly kevésbé ismeretesek részletei. Ezért ezuttal Sztojka Zsigmondnak lemondását kívánom levéltári kutatásaim alapján ismertetni, miután ő Bajtay Antallal és gróf Batthyány Ignáczzal együtt a XVIII. században Erdély legkiválóbb főpapi triászát alkotta.

Báró Sztojka Zsigmond Antal, a ki már kilencz év óta állott az erdélyi egyházmegye kormányzatának élén és annak hajóját a biztos rév felé még közvetlen elődjeit is messze túlszárnyaló erélylyel és buzgalommal igazgatta, 1758 december 5-ikén alvinczi kastélyából Mária Terézia magyar királynőhöz egy szokatlan hangú és méltán meglepetést keltő kérvényt intézett. Arra kéri benne a királynőt, hogy hajlott korára és gyöngye egészségi állapotára való tekintetből kegyeskedjék oldala mellé segédpüspököt (coadiutort) rendelni, vagy pedig, ha kérése a trón legmagasabb szándékával ellenkeznék, engedje meg neki, hogy főpásztori állásáról lemondva nyugalomba vonulhasson. Kérvényében Sztojka siet fel is sorolni azokat az okokat, melyek őt — kétségtelenül sok töprengés és érett megfontolás után — e lépés megtevésére készítették.

Az erdélyi főpásztor vállaira — úgymond — két fölötte súlyos tisztség nehezedik: a sok téren még szükségesekben is hiányt szenvedő és nagy megpróbáltatásoknak kitett erdélyi egyházmegye — kiváló körültekintést és tapintatot igénylő — főpapi tiszte és az erdélyi főkormányzéknel elfoglalt tanácsosi állás. Hogy mindkét tisztség úgy testileg, mint lelkileg egyaránt erős és egész embert igényel, az — a püspök szerint — bővebb magyarázatra nem szorul. Minthogy pedig ő magát hajlott koránál és gyöngélkedő egészségénél fogva e két állás kellő betöltésére képesnek nem érzi, mit sem tart helyesebbnek és a gondjaira bízott egyházmegyéjére nézve üdvösebbnek mint azt, hogy gyöngye személyének támogatására segédpüspököt kérjen, vagy pedig, ha ennek megadása nehézségekbe ütköznék, állásáról lemondjon. Kér-

vényében Sztojka püspök arra is kéri Mária Teréziát, hogy, ha a trón döntése lemondásának elfogadása mellett hangzanék, ez esetben kegyeskedjék őt a királynő úgy is csak csekély hátralevő életnapjaira megfelelő nyugdíj kedvezményben részesíteni. Kérvényét a püspök azon reménynyel fejezi be, hogy kérése a trónnál kellő meghallgattatásban részesül s így ő sem szűnik meg a királynő és felséges családja boldogságáért buzgó imával a Mindenható trónját ostromolni.¹

Sztojka püspök a királynőhöz intézett kérvényét benyújtás végett gróf Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellárnak küldte meg, a kit egyszersmind meglehangú levélben kérése támogatására is fölkért.² De kérvénye a trónnál nagy meglepetést szült. Arra ugyanis nem egy eset fordult elő, hogy egy megyés püspök, ha egészségi vagy más egyéb okból egyházmegyéjének vezetésére és főpásztori állásának kellő betöltésére magát képtelennek érzi, a tróntól segédpüspököt kér; de hogy egy alig 59 éves ember, minő akkor Sztojka püspök volt, a trónt segédpüspök-adásra, vagy pedig ennek megtagadása esetében egyenesen állásáról való lemondásának elfogadására kérje s így egy kényes alternatíva elé állítsa, méltán a legritkább esetek közé tartozott. Éppen ezért a királynő ebben a Sztojka püspök további életsorsára nézve annyira fontos ügyben nem akart elhamarkodva dönteni, hanem, még mielőtt erdélyi udvari kancelláriájának véleményét meghallgatná, célszerűnek tartotta előbb Klobusiczky Ferencz kalocsai érseknek nemcsak mint Sztojka püspök metropolitájának, hanem főleg mint az erdélyi püspöki székben Sztojka közvetlen elődjének is a nézetét kikérni, főleg a tekintetben, hogy az erdélyi püspök lemondásának elfogadása esetében kit tartana Sztojka alkalmas utódjának és honnan s mennyi nyugdíjat lehetne az állásáról lemondott főpapnak engedélyezni? De arra is terjeszkedjék ki az érsek válaszában, vajjon nem bir-e Sztojka püspök az erdélyi püspöki állásán kívül Magyarországon még más egyházi javadalommal is.³

Klobusiczky érsek az erdélyi udvari kancellár levelének vétele után a válaszzsal nem sokáig késelt s mivel éppen ez időtájt nem Kalocsán, az ő rendes székhelyén, hanem Pesten tartózkodott, válaszoraival már december 26-ikán elkészült. Ám ha a trón előtt meglepő volt Sztojka erdélyi püspök szokatlan hangú kérvénye, a kalocsai érseknek ez ügyben nyilvánított s nem sok kartársi szeretetről tanúskodó

¹ Sztojka püspöknek Mária Teréziához 1758 december 5-én intézett kérvénye; Országos Levéltár Erdélyi kancelláriai osztálya 1759. évi 25. sz. a.

² Sztojka püspök Alvinczről, 1758 december 5-én gróf Bethlen Gábor erdélyi kancellárhoz; ugyanott.

³ Gróf Bethlen Gábor erdélyi kancellár Bécsből, 1758 december 22-én Klobusiczky Ferencz kalocsai érsekhez; ugyanott.

válasza is nem kisebb meglepetést okozhatott. Ő ugyanis a szokásos rövid bevezetés után azzal kezdte az erdélyi udvari kancellárhoz intézett válaszát, hogy eléggé nem tudja helyeselni Sztojka erdélyi püspöknek azon szándékát, hogy püspöki állásától és a vele egybekapcsolt fő-kormányszéki tanácsosságtól megválni óhajt. Hiszen köztudomású, hogy mindkét állásban kifejtett működése ellen több kifogás emelhető. Azonban, hogy mi ennek voítaképpen oka, nem hozzá, hanem a királynőhöz tartozik, kinek kezeibe Sztojka püspök mindkét állását letenni szándékozik. Ezután áttér azon egyházi férfiú személyének a megnevezésére, kit ő, a mennyiben az erdélyi egyházmegyét és az ott dívó állapotokat ismeri, Sztojka püspök legméltóbb utódjának és az erdélyi egyházmegye élére első sorban állítandónak, sőt — miként az érsek írja — mintegy az Istentől erre kijelöltnek tart. Nem más ez, mint Szalbeck Mátyás, az erdélyi székeskáptalannak közszeretet- és tiszteletnek örvendő nagyprépostja, kinek is földícsérésében Klobusiczky további soraiban ugyancsak remekel. A mi a Sztojka püspök támogatására küldendő segédpüspököt illeti, azt ajánlja, hogy e megoldási módozatot a trón már abból a szempontból is mellőzze, mert a segédpüspökök legjobb szándékai is legtöbb esetben ama főpásztor részéről, kinek oldala mellé rendelvek, hajótörést szenvednek s alig kezdeményezhetnek valami üdvöset, hogy buzgalmuk az idősebb püspök ellenmondásával ne találkoznék. Szóval segédpüspöktől az egyházmegyére üdvös és áldásos működés alig várható. Azt javasolja ennélfogva az érsek, hogy a segédpüspök kérdésének elejtése mellett Sztojka lemondását el kell fogadni. Minthogy pedig ez esetben Sztojka megélhetésének kérdése is előtérbe lép, az a véleménye, hogy Sztojkanak, a ki kilencz évre terjedő főpapi működése alatt — miként erről több oldalról értesült és ismerve az ő életmódját, azt valónak is tartja — nagy vagyont szerzett, nyugdíjúl évi 5000 forint lenne utalványozandó. Ez összeg Sztojkanak annyival is inkább elegendő lenne, mert ő, a kinek — mint köztudomású — évi személyes kiadása még 2000 forintra sem rug, mint nyugdíjazott magánember évi 5000 forinttal kiadásait könnyen fődözheti. Arra nézve pedig, hogy a fenti nyugdíjösszeg [Sztojkanak honnan szakíttatnék ki, Klobusiczky válasza az, hogy utódjának püspöki jövedelméből. Igaz ugyan — folytatja az érsek, — hogy a kánonjog csak a jövedelem teljes élvezetével egybekapcsolt egyházi javadalom adományozást ismer, de vannak kivételes esetek, főleg, ha azt valamely egyház vagy egyházmegye érdeke és szüksége kívánja, hogy a római szentszék e jogszabálytól egyszerűen eltekint és a javadalom jövedelme egy részének levonásába, illetőleg a jövedelemcsorbításba is beleegyezik. A szentszék e beleegyezését jelen esetben a királynő annál könnyebben kieszközölhetné, mivel az erdélyi püspök jövedelmének nem állandó,

hanem csakis Sztojka életének végéig terjedő megrövidítéséről van szó. De még attól sem lehetne tartani — írja Klobusiczky — hogy illetén intézkedés folytán Sztojka utódja kellő és állásához méltó jövedelemtől meg lenne fosztva, mert azóta, hogy ő az erdélyi püspöki székből más egyházmegye élére került, az erdélyi püspök jövedelme egy a közelmúltban kelt királyi döntés folytán, mely az erdélyi püspökséget illető mézárszékeket, kocsmákat, réteket, szántóföldeket, jobbágyokat s több más effélet a katonai és királyi kamarai kezekből kivette s jogos tulajdonosának, az erdélyi püspökségnek visszaadni rendelte, az erdélyi püspök jövedelme éppen megkétszereződött. A mi továbbá — folytatja Klobusiczky — azt a kérdést illeti, hogy van-e Sztojkanak erdélyi püspöki állásán kívül Magyarországon más egyházi javadalma is, azt feleli, hogy Sztojka erdélyi főpásztori állása mellett néhány éven át az egri kisprépostság jövedelmét is élvezte. Az egri káptalan tagjai azonban — mivel Sztojka ahhoz a római szentszék beleegyezését nem hozzájárulásuk alapján nyerte ki — per útjára léptek, mely azzal nyert két év előtt békés megoldást, hogy a püspök említett kispréposti állásáról lemondott. Különben — fejezi be szavait az érsek — Sztojkanak Máramaros megyében és környékén nagy családi birtokai vannak, melyeknek gyarapításáról főpapi székében sem feledkezett meg.¹

Eddig tart Klobusiczky érseknek az erdélyi udvari kancellár fölhívására adott válasza, az, a mely Sztojka püspökre nézve nemcsak hizelgőnek nem mondható, hanem határozottan igazságtalan is. Az érsek főntebb bőven tárgyalt sorai ugyanis az alantosokat s azok működését legtöbb esetben ferdén jellemző titkos információknak valóságos remeke. Klobusiczky érsek mendemondák után indulva nem átalja Sztojka püspök cél tudatos takarékoságát kapzsi zsugoriság színében föltüntetni, pedig az erdélyi püspöknek főpapi magas állásában is tanusított egyszerű életmódja és csak a legszükségesebbekre terjedő költsége tette lehetővé azt, hogy közel 60.000 forintnyi összeget kitevő alapítványokat tegyen és a messze jövőre is kiható alkotásokat létesítsen, melyek mellett Klobusiczkynek, az óriási magánvagyonnal rendelkező mágnásnak, erdélyi püspöki minőségében kifejtett érdemei, messze eltörpülnek. A lencse, a melyen keresztül az érsek utódjának, Sztojka püspöknek személyét, életmódját és működését megfigyelte, kétségtelenül hibás öntvény volt. S mert a szeretettel párosult elismerés annak a látókörén kívül esett, a megrajzolt kép is csak visszás, ferde és téves lehetett. Pedig a takarékos és kevéssel is beérő Sztojka püspökkel szemben, a ki nem katolikusnak született s így nem az anyatejjel szivta be

¹ Klobusiczky Ferencz kalocsai érsek Pestről 1758 december 26-án gróf Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellárhoz; ugyanott.

magába az üdvözítő egyház iránt való törhetlen ragaszkodását, meleg szeretetét és páratlan önfeláldozását, a legnagyobb elismeréssel kellett volna Klobusiczky érseknek adóznia. Ezt az érsek annál könnyebben megtehetette volna, mert jól tudhatta, hogy Sztojka oly családnak a szülöttje, a melynek egyik tagja éppen a püspök gyermekkorában ült a máramarosi oláh püspöki székben s így az ő áttérése családjá részéről nem nagy helyesléssel találkozhatott. A bár nemes származású, de *oláh eredetű* Sztojka püspöksége alatt egyházmegyéje iránt érzett ragaszkodásának és atyai önfeláldozásának fényesebb tanújelét adta, mint az őt ferdén megítélő s működése fölött pálczát törő Klobusiczky, a ki jónak látta az első kínálkozó alkalmat megragadni arra, hogy a szerényen dotált erdélyi püspöki székből, melyben éppen azért magát fölötte kényelmetlenül érezte, előbb a jobban jövedelmező zágrabi püspöki, majd a még fényesebb jövővel kecsegtető kalocsai érseki székbe vitorlázhasson. S mégis — fájdalom — ez a minden szeretetet nélkülöző s nem Klobusiczky érsek saját tapasztalatán alapuló válasz volt hivatva arra, hogy Sztojka püspök kérvényének elintézésére döntő befolyást gyakoroljon s nevezett áldásos működésének életfáját az erdélyi egyházmegye kimondhatlan kárára derékben kettétörje.

Az erdélyi udvari kancellária feladata a kalocsai érsek válasza után könnyű volt. Még jobban megkönnyítette azt a kancellária amaz indokolatlan eljárása, hogy ismerve Klobusiczky érsek álláspontját és nézetét nem tartotta többé szükségesnek mások véleményének is a megkérdezését. S csakugyan az erdélyi udvari kancellária Klobusiczky érsek válaszána vétele után pár napra, mindjárt a karácsonyi és újévi ünnepek eltelte után elkészült a Sztojka püspök kérvénye ügyében a trónhoz intézendő javaslatával. Ez 1759 januárus 8-án kelt fölterjesztésének bevezető sorában pár szóval ugyan elismerőleg kiemeli Sztojka püspök feddhetlen életét, alapos készülségét és az egyházi fegyelem megtartása körül tanusított éber figyelmét, de e rövid lélegzetű dicséretetek után siet azt is hangsúlyozni, hogy a püspök mind e jó tulajdonsága daczára sem volt képes magának az erdélyi különböző nemzetiségek, vallásfelekezetek s általában az erdélyiek rokonszenvét megnyerni, mivel ebben rideg természete és zárkózott életmódja nagyban akadályozták. Lehet az is — folytatja a felirat — hogy ebben az ő gyöngélkedő egészségi állapotának is nagy szerepkört kellene juttatni. Hisz beteges állapota akadályozta Sztojkát abban is, hogy ő mint az erdélyi főkormányzék első tanácsosa gyűlésein megjelenjék s a tanácskozásokban részt vegyen. Ez okok bírhatták valószínűleg a püspököt arra, hogy főpapi és főkormányzékai állásáról lemondjon. A trón és az erdélyiek érdeke most már egyaránt azt kívánja — folytatja a javaslat — hogy a királynő Sztojka lemondását fogadja el s részére nyugdíjul az

utód jövedelméből kiutalandó évi 4000 forintot engedélyezzen. Segéd-püspök kirendelése már csak azon szempontból is mellőzendő lenne, mert a coadiutor nem lévén egyszersmind főkormányászki tanácsos is, ülésén részt nem vehet. Ez pedig már a trón érdekéből s az Erdélyben bevett szokás szempontjából is kerülendő lenne. A kancellária feliratában áttér azután ama teendőkre, melyeknek a lemondás elfogadását nyomon kell követniök. A trón rendelje el — ugymond — azonnal a püspökjelölő gyűlés megtartását és kívánja meg az erdélyi katolikus rendektől és papi képviselőktől, hogy a gyűlésen legtöbb szavazatot nyert három jelölt nevét a trónhoz terjesszék föl. S ha az utód kinevezése is megtörtént, tegye meg a trón a római szentszéknél a kellő lépéseket, hogy ez az erdélyi püspök jövedelméből kiutalandó nyugdíjhoz beleegyezésével hozzájáruljon; a mi annál könnyebben kieszközölhető, mert míg egyfelől azt az erdélyi egyházmegye érdeke teszi szükségessé, addig másfelől nem is állandó jövedelemcsorbitásról, hanem csak a lemondott püspök élete végéig fizetendő nyugdíjról van szó.¹

Az erdélyi udvari kancellária a javaslatát, mely csak a Sztojka püspöknek kiutalandó nyugdíjösszeg nagyságában tér el Klobusiczky érsek javaslatától, fölterjesztés előtt az előirt utasítás szerint, minthogy egyházi ügyről volt szó, véleményadás végett gróf Ulfeld császári udvari főnökhöz tette át. De a grófnak a kancellária javaslatára adott válasza alig pár sorra terjed és fölötte lakonikus. Kész örömet hozzájárul s a javaslatba hozott 4000 forint nyugdíjat a maga részéről is elegendőnek tartja; megjegyzi azonban, hogy, ha csak 5000 forint évi járadékkal lehetne az erdélyi püspök lemondásának kérdését elintézni, ez összeg is megadható lenne Sztojkának, annyival is inkább, mert ugy egyházi, mint politikai érdekek kívánják ez ügy mielőbbi elintézését. S ha már bevett szokás, hogy széküresedés esetében az erdélyi katolikus rendek három jelöltet terjesszenek föl, e szokástól most sem kellene eltérni, mert legkisebb kétsége sincs a fölött, hogy a kalocsai érsek által utódul ajánlott Szalbeck Mátyás is a jelöltek közt fog szerepelni.²

Miután az erdélyi udvari kancelláriának főtebb tárgyalt javaslata s hozzácsatoltan Ulfeld gróf véleménye Mária Terézia színe elé került, a királynő nem habozott annak teljtartalmát magáévá tenni. E hirtelen beleegyezéséről Mária Teréziának a kancellária javaslatának végsorai mellé sajátkezüleg odairt *placet* szava tanuskodik. E szerény, a trón döntését magában foglaló hat betűcskéből álló szó volt hivatva arra, hogy Sztojkának, a kiváló főpapnak, az egyházmegye önfeláldozó atyjának további sorsa fölött döntsön és eddigi fényes pályájának s oda-

¹ Az erdélyi udvari kancellária 1759 januárius 8-iki javaslata; ugyanott.

² Gróf Ulfeld kelet nélküli német nyelvű véleménye; ugyanott.

adó működésének örökre végét vessen. E rideg tollvonás kárhoztatta őt, a páratlanul tevékeny férfiut teljes tétlenségre.

A mi Sztojka püspök ügyében ezután történt, az már csak a királynő döntése egyszerű folyamánának tekinthető. Alig néhány nap mulva, már januárius 23-ikán értesíti Mária Terézia királynő Sztojka püspököt, hogy a trónhoz benyújtott kérvénye tárgyában érett megfontolás és alapos tanulmányozás (?) után döntött s főpapi és főkormányászéki tanácsosi állásáról való lemondását kegyesen elfogadta s őt, ha utódjának a kinevezése is megtörtént, kellő nyugdíjban fogja részesíteni. Egyszersmind azt is Sztojka püspök tudomására adja, hogy egyidejűleg az erdélyi katolikus rendeket is a Szebenben mielőbb tartandó püspökjelölő gyűlés egybehívására kérte föl.¹

A királynő döntésének hirtelen Erdélyben futó tüzként terjedt el s a legnagyobb fájdalmat okozta. Hogy az erdélyi katolikus vezető körök mily nagy csapásnak tekintették az egyházmegyére nézve Sztojka püspök nyugalomba küldését, kiviláglik már az a püspökjelölő gyűlésre 1759 márczius 12-én Szebenben összegyűlt erdélyi katolikus rendeknek és papi képviselőknek ez alkalommal a királynőhöz intézett e szavaiból is: „Nagyméltóságú és főtisztelendő szalai báró Sztojka Zsigmond Antal erdélyi püspök úr jámborsága-, mély belátása- és egyéb kiváló erényeiért, melyek a főpapnak épp úgy, mint általában a nagy férfiaknak legjobb ajánlólevelei szoktak lenni s melyekkel őt a Mindenható és a természet egyaránt bőven megáldották, osztatlan és méltó tiszteletünk tárgya volt s épp ezért távozása fölött a legmélyebb fájdalomunknak adunk kifejezést.“

Ez őszinte szavakban egy szemernyi sem fedezhető föl abból, a mi Klobusiczky kalocsai érseknek vagy az ő véleményét szolgálólag követő erdélyi udvari kancelláriának Sztojka püspök felől táplált nézetét bár legkisebb mérvben is igazolná. Pedig e szavak olyanoktól erednek, kik Sztojka püspök főpapi működését legközvetlenebbül és legalaposabban ismerhették és ismerték. Ámde a királynő rendeletére a püspökjelölésnek meg kellett történnie s a szavazás eredménye Klobusiczky kalocsai érseket teljesen kielégíthette. Első helyre ugyanis a gyűlés 46 szavazattal Szalbeck Mátyás erdélyi nagyprépostot jelölte, második helyre 32 szavazattal gróf Batthyány József pozsonyi prépost, a nádor fia, a harmadik helyre végül 19 szavazattal gróf Kemény László esztergommegyei pap és egerszegi plébános került.²

¹ A királyné id. leirata, ugyanott.

² Beke Antal „Az erdély-egyházmegyei papnövelde történeti vázlata“ cz. művének 37. lapján nemcsak a két első jelöltre esett szavazatok számában téved, hanem Biró János kolozsvári lelkészt is negyedik jelöltként szerepelteti. Minthogy azonban az általunk eladottaknak alapját a trónhoz fölterjesztett *eredeti, hivatalos* iratok képezik, részünkről a tévedésnek még a lehetősége is ki van zárva.

E püspökjelölő gyűlés után nem sokáig kellett a megürült erdélyi főpapi székeknek új birtokosára várakoznia. Az erdélyi udvari kancellária ugyanis a megejtett jelölés alapján már 1759 április 3-ikán benyújtotta ez ügyben a királynőhöz javaslatát, Mária Terézia pedig, a ki márczius 20-án kelt leiratával Sztojka püspököt értesítette, hogy részére eddig élvezett püspöki jövedelméből nyugdíj gyanánt évi 4000 forintot engedélyez, szintén nem késett a döntéssel. A trón választása az első helyen jelölt Szalbeck Mátyás mellőzésével a *második* helyen jelölt gróf Batthyány Józsefre esett, kit a királynő május 13-án erdélyi püspökké kinevezett.¹ E kivezéssel azonban a királynő az új püspökkel szemben még korántsem merítette ki kegyeit. Fölhatalmazta t. i. Batthyányt, hogy, mivel a Sztojkanak fizetendő nyugdíj következtében püspökségéből elődjénél tetemesen csekélyebb jövedelmet fog élvezni, eddigi állását, a pozsonyi prépostságot továbbra is megtarthassa.

Alig értesült Sztojka utódjának kinevezetéséről, haladéktalanul megtette az utolsó lépést: 1759 május 30-án fölhatalmazta római ügynökét, Giordani Pál Bernárd apátot, hogy nevében jelentse be a római szentszéknél főpapi állásáról való lemondását.² S be sem várva a szentszék választát, miután papságától és hiveitől érzékenyen elbucsúzott, még ugyanazon év június havában diszes főpapi székét örökre elhagyva, Gyulafehérvárról távozott. A távozó Sztojkanak ez útja azonban nem Máramaros vármegyének, az ő kedvelt szülőföldjének szólt. Nem sietett ő fivérének és rokonainak ölelő karjai közé, nem vette igénybe azok gyöngéd ápolását, nem áhitozott a birtokain kétségtelenül rá várakozó főúri kényelemre. Pásztorbotját letette ugyan, de imádott aklának elhagyására már rábirható nem volt. Ha való Tompa azon állítása, hogy „szivet cseréljen az, a ki hazát cserél“, akkor Sztojka püspöknek is előbb szivet kellett volna cserélnie, hogysen szeretett egyházmegyéjét végleg elhagyja és más helyt keressen vérző szívére enyhülést. Azért Sztojka, bár szülőföldje és rokonsága nagy vonzóerőt gyakoroltak rá, Nagyszébenben telepedett le s miután e mozgalmas városban az óhajtott nyugalmat föltalálnia nem sikerült, lakóhelyét előbb Kisludasra, majd utóbb a kegyesrendiek medgyesi házába helyezte át. E rendház komor falai között élte le Sztojka életének még hátralevő éveit, míg 1770 április 21-én utolsót dobbant nemes szíve.³

De miként a leáldozó nap, mielőtt a látóhatárról lenyugodnék, bucsúsugáraival még egyszer bearanyozza azon vidéket, a mely fölött

¹ Beke id. m. 37. és 38. l. szintén téved. Gróf Batthyány József ugyanis nem 1759 május 3-ikán, miként ő állítja, hanem május 13-ikán lett erdélyi püspök.

² Sztojka id. felhatalmazásának hiteles másolata az országos levéltárban; ugyanott.

³ *Szeredai*: Series episcoporum Transilvaniae 235. l.

átvonult, Sztojka püspök is még magányba vonulása után is érezte egyházmegyéjével atyai szeretetének teljes melegét; szükös nyugdíjából is mindig volt magasztos céljaira egy-egy fillére. Nem egy, az ő püspöksége alatt létesült alapnak volt ő továbbra is legbőkezűbb Maecenása.

Sztojka püspöknek holttestét — végrendeletében kifejezett óhaja szerint — a gyulafehérvári székesegyházban helyezték örök nyugalomra. E templom merész boltívei alatt pihennek tehát azon kiváló főpap porai, a kiről elmondható, hogy „ecclesiam suam rex it ut navem, nutrit ut ovem, dilexit ut sponsam“. Itt várja a föltámadás nagy napját az a férfiú, a ki, míg élt, szeretetet vetett, de — fájdalom — csak könnyeket aratott.

Dr. Temesváry János.

Francia iskolai drámák hazánkban.

A francia nyelv hazánkban a XVIII. század közepe táján kezd nagyobb népszerűsége kapni. Mária Terézia politikája, mely főnemesiségünket és köznemességünket egyaránt bevonta az udvari élet bűvkörébe, szükségessé tette, hogy a francia nyelv ismerete, mely addig legelőkelőbbjeink kiváltsága volt, szélesebb körben elterjedjen s a terjesztésre ha nem is az iskolák, de az iskolák mellett létesült nevelőintézetek vállalkoztak. Nagyszombatban pl. úgy az Adalbertinum, mint a királyi konviktus gondoskodott arról, hogy a rendes tanításon kívül a növendékek egyebek közt francia nyelvi oktatásban is részesüljenek. A váci akadémiában is tanították, mint rendkívüli tárgyat a francziát. Szintúgy a jezsuita-konviktusban s még több más helyen. A nagyszombati kir. konviktusban pl. 1766/67-ben tíz, az Adalbertinumban pedig 1772-ben tizenkét növendék tanulta a francia nyelvet.¹ De voltak kétségkívül szép számmal olyanok is a növendékek között, kik már otthon elsajátították e nyelvet.

A francia nyelv iránt mutatkozó érdeklődés első irodalmi jele egy német nyelvű szomszédainknál úgylátszik közkedveltségű nyelvkönyv a *Dialogues royaux* magyar átdolgozása. Ez az *első* magyarok számára készült francia nyelvkönyv 1749-ben jelent meg Pozsonyban, „Royer Ferencz Antal királyi priv. könyv-nyomtató“ betűivel. Kétféle példányok ismeretesek ez érdekes műből, melyek a címlap hijján teljesen azonosok. A címlap-beli különbség is csak arra szorítkozik, hogy a példányok egy része névtelenül jelent meg, míg a másik részén ki van téve az átdolgozó neve. Ez az átdolgozó *Liszka* Miklós, a nyelv-ismereteiről híres református lelkész, kit Althan Mihály Károly váci püspök térített vissza a róm. kath. egyház kebelébe s halmozott el kegyeivel. E műveit már katolikus pap korában írta, mert „cum licentia superiorum“ nyomatta ki. A címlap s az egész munka három nyelven van szerkesztve: francziául, németül és magyarul.

Ime a könyv címe francziául és magyarul:

„Recueil de dialogues royaux (*sic*) Sur toutes les choses qui entrent dans le Discours. De même que de quelques proverbes et sentences avec des Phrases les plus usitées. Revûs, corrigés, et augmentés de nouveau . . . Az az: királyi beszélgetéseknek, és a beszéd között elő-forduló dolgoknak, nem különben; Frantzia Példabeszédeknek, Értelmes mondásoknak és

¹ Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I. k. (Budapest, 1899.) 177., 181. és 244. l.

kiváltképen való szóknak öszve-szededegetése, Melly Ez előtt megvizsgáltatván és megjobbítatván, Frantzia és Német Nyelven ki-bocsáttatott, Mostan pedig A Magyaroknak helyesen hozzá-adásával, és az igen hasznos Toldalékkal Liszkai Miklós által meg-bővítettven, ujonnan kinyomtatott.“

A negyedrétü kötet 208 lapból áll; beosztása a következő. Először 18 beszélgetést közöl francia, német és magyar nyelven a mindennapi életből vett témákról, különös tekintettel az utazásokon előforduló szükségletekre. Így az első „arról való beszélgetés, miképen kell köszönteni valakit, mikor öszve-találkozunk.“ A második szól a reggeli látogatásról, a harmadik az öltözködésről és így tovább, a mint ez, a hasonló irányú „nyelvmesterek“nél ma is szokásos. A párbeszédet egy kis példabeszéd és közmondás gyűjtemény követi. A magyar rész jobbára puszta fordítása a francia eredetinek, vagy német egyértékességnek és olykor zárójel közt magyarázza a mondás rejtett értelmét.

Pl. e szólást: „Il faut dorer la pilule“ így fordítja: „Meg-tudja az aranyozni a' pilulát“ s ekként magyarázza: „(helyesen folytatja a' dolgot)“. A szólások után egy csomó germanizmust sorol fel a könyvünk szembeállítva a helyes francia kifejezéssel. Ez után jó 48 szócsoport, tárgykörök szerint „öszve-szededegetve“; néhány levél minta, melyek magyar fordítása elég nehézkes; ország, város, férfi és női nevek, népek, folyók, tavak és tengerek elnevezése a német elnevezések betürendjében csoportosítva; az egyszeregy és „a' nagy sokasítás“ táblázatai.

Legérdekesebb a toldalék, mely a címlap állítása szerint Liszkai eredeti munkája. A francia, német és magyar hangok — mint ő mondja betük — helyes kiejtésére vonatkozó szabályokat találjuk e függelékben, az első két nyelvről magyar, a harmadikról pedig német fogalmazásban. A nyelvtani szabályok közül csupán a declinatio, a névmásokra s az *avoir* és *être* ige ragozására terjeszkedik ki. Mindhárom nyelvből hosszabb prózai szemelvénynyel is szolgál a helyes kiejtés szerinti átírással.¹

Ez első kísérletnél sokkalta részletesebb a Sopronban megtelepedett „Jean Thomas vagy Thomas János francia nyelvnek tanítója“ tollából kikerült „Nouvelle grammaire françoise et hongroise nommée: le sincère maître de langue. Azaz új francia és magyar grammatika, a' melly igaz nyelv mesternek neveztetik.“ Thomas grammatikáját szintén előbb német nyelven bocsátotta közre, magyar átdolgozása 1763-ban jelent meg Sopronban Sziesz József betüivel. Szerzőt ez átdolgozásra „a' Magyar Nemzetnek tökéletes jó erkölce, minden jóra hajlandósága és alkalmazatos mivolta“ ösztökélte, de kiváltkép az a körülmény buzdította a munkára, hogy „egy Nyelv se találhatik egész Európában, a' mellynek az ő Pronunciatioja, az az: ki mondása és Magyarázása, a francia Nyelvel úgy meg egyezne, mint a' Magyar Nyelv.“ Szerző ennek bizonyítására az ő, ú, aly, ely, öly, ny, zsa, zse, zsi, zso, zsa, z „betüket“ és „Syllabákat“ hozza fel.

¹ Ime egy-egy példa a francia és a magyar szöveg átírására:

1. Cherchez les choses qui sont en haut, là où Christ est assis à la dextre de Dieu = Serse le sosze ki szong angho, lá u Kriszt et aszi à la deszter de Diö (182. l.)

2. Az Istennek félelme kezdete a' böltességnek, de a' bolondok meg-utálják a böltességet és tudományt = Asz Ischtennek félelme kezdete a böltcheschségnek, de a bolondok megutálják a böltcheschséget ésch tudományt. (Az átírás gót betűkkel van szedve.)

Thomas nyelvtana két részből áll; az első kötet „minden fő fundamentumját a Frantzia nyelvnek helyessen taníttya, úgy mint: az Olvasást, Declinatiót, Conjugatiót és a' Constructionak Rendit, az az: Mimódon rakatnak a' Frantzia szók özve: Utólyára, a' számokkal és sok szükséges Significatiókkal végződik“. A második kötet „kissebb és nagyobb Sintaxisból áll: a' Substantivumoknak és Adjectivumoknak Masculinumból foeminimumba való változását, Comparatiót és a' Szóknak Genussát vagy nemit, és tulajdonságát taníttya.“ Ehhez járul kiegészítésként egy „Mindenféle frantzia és deák titulusok“ cz. 58 lapos füzet, mely néhány levél-mintát is tartalmaz.

Thomas munkája úgy látszik hosszú időre kielégítette a hazai szükségleteket, mert 1801-ig újabb frantzia nyelvtan nem jelent meg minálunk. Pedig a frantzia nyelvet úgy a fiú- mint a leány-nevelő intézetekben szorgalmasan tanulták. Ezt tanúsítják a frantzia nyelvű színelőadások is, melyek a hatvanas évek óta hazánk több nevelőintézetében kimutathatók.

A legelső frantzia nyelvű előadásokat — tudomásom szerint — Pozsonyban, a Mi Asszonyunkról nevezett apácák leány-internátusában tartották meg 1764-ben. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában lévő frantzia nyelven kinyomtatott relációk szerint ez évben két ízben is tartottak nevezett intézet növendékei frantzia nyelvű előadást, mindkét esetben „devant leurs Majestés impériaies royales apostoliques.“ Az egyik alkalomkor Metastasio *Titus*-a, a második esetben pedig ugyanez író *Cyrus*-a, mindkettő frantzia fordításban, továbbá Legrand *Les Amazones modernes* cz. növendékek számára átdolgozott eredeti vígjátéka került színpadra.

A jó példát csakhamar követte a nagyszombati „királyi akadémia“, melynek élén az időszerint Geiger Mátvás jézus-társasági atya állott, a frantzia nyelv e törhetetlen terjesztője hazai iskoláinkban.

Geiger Mátvás Kolozsvárt született 1720 februárius 24-én. A rendbe lépte után hosszabb ideig Budán és szülővárosában tanított matematikát, majd a bécsi Theresianum élére került, honnan 1764-ben Nagyszombatba helyeztetett át az érseki konviktus vagy mint ő mondja „királyi akadémia“ igazgatója gyanánt. Igazi nyelvtelenség volt, a ki anyanyelvén kívül nem csak latinul és németül, de frantziául, olaszul, angolul, oláhul és törökül is pompásan tudott.¹ Nagyszombatba kerülve, minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a növendékek frantzia nyelvtudását tökéletesítse. Célja eléréséhez rendjének jól bevált eszközét, az iskolai színelőadást is életbe léptette. Újításához a külső alkalmat II. József házassága szolgáltatta, amennyiben „az 1765-ik évben játszottak a kir. convictus növendékei először frantziául ott helytt még nem hallott nyelven“.² Az évkönyvíró hozzáteszi, hogy a dolog ujsága óriási feltűnést keltett: „nemcsak Nagyszombatból, hanem Pozsonyból is összecsdültek erre az előadásra, a méltóságos nézők.“ Az ez alkalommal előadott darabok az év folyamán nyomtatásban is napvilágot láttak.

Az érdekes, 64 lapra terjedő 8-rétű füzet a jézuiták nagyszombati sajtójából került ki, a következő címmel:

„Fêtes célébrées à Tyrnau par la jeune noblesse de l'académie royale et archiepiscopale à l'occasion du mariage de Sa Majesté le roi des Ro-

¹ Szinnyei és Sommervogel bio-bibliográfiai munkái nyomán.

² Fináczy id. m. I. k. 126. l.

mains Joseph II. avec Son Altesse Sérénissime Marie-Josèphe, duchesse de Bavière le 5 Février de l'an 1765."

A kötetke két verses művet tartalmaz, egy egyfelvonásos allegorikus vígjátékot: *Le Plaisir*-t és egy 3 felvonásos pásztori játékot: *Le Mariage du Roi des Romains Joseph II. avec Josèphe Duchesse de Bavière* címen. A két, elég gyöngén verselt, darab szerzője maga Geiger Mátyás. A *Plaisir* elé tett előszavában nyíltan bevallja, hogy „ni le fond, ni la principale invention“ nem ő tőle való, de a körülményekhez mért több változtatást ejtett rajta. A vígjáték forrását eddigelé nem sikerült megállapítanunk, de azért sejthető mely részek valók a magyar szerzőtől. A *Jókedv*, ez esetben ezzel fordíthatjuk a megszemélyesített „Plaisir“ fogalmát, a királyi nász alkalmával a nagyszombati akadémiát is fölkeresi, egy ifjú osztrák nagy keserűségére, a ki éppen azért menekül a jókedvben úszó császárvárosból a kollégiumba, hogy itt kedvére unatkozhas-sék. A francia, az angol, az olasz sorba megjelennek a színen s kérelmek a hozzájuk hűtelenné lett jókedvet, hogy jöjjön ismét vissza hozzájuk. Föllép a magyar is és a maga részéről viszont arra kéri a Jókedvet, hogy itt tüsse föl állandó tanyáját. Az ifjak mindegyike saját nemzetének jogczimét fejtí ki a jókedv szempontjából. A magyar felszólamlása valószínűleg Geiger eredeti alkotása.

A kis darabot egy epilógus zárja be, melyben a szereplők a hallgatóság jóindulatú elnézését kérik.

A pasztorális színhelye egy kies „völgy a Duna közelében.“ Az Iser, a Szajna, a Rajna, a Po s más folyók pásztorai Licidas, a Duna pásztora köré gyűlnek és szerencsekivánataikat fejezik ki előtte a királyi hymen alkalmából. A II. felvonásban a pásztorok, miközben az örömszülőket dicsőítik, erényeiket magasztalják, egy emlékoszlopot állítanak fel a színen, melyet Ausztria és Bajorország czimere ékesít s a melyet kisebb pásztorok virággal és olajágakkal díszítenek. A III. felvonásban a darabban szereplő pásztorok vonódnak el az oszlop előtt s mindegyikük allegorikus képekkel díszített táblát helyez reá, melyre egy-egy négysoros dicsőítő vers van írva. Végül Magyarország géniusza is megjelen s boldogságot, örök békét jósol az ifjú párnak. A darabot egy jelképes ballet rekeszti be.

Azt hiszem csak hálára kötelezem az olvasót, ha az idézetektől tartózkodom, habár a szerző szerint: *Un coeur tendre a le droit de braver la critique*. E joggal bőven él, sőt vissza is él vele, úgy, hogy szinte lefegyverzi a kritikát.

Nagyszombatban, daczára ez első francia nyelvű előadás nagy sikerének, több ily fajta előadásról nincs tudomásunk. Különben is Geiger nemsokára állomáshelyet cserélt; 1768-ban a soproni konviktus élére került, mely a Társaság legrégebb hazai intézetei közé tartozott. Új helyén épp oly hévvel karolta fel a francia nyelv oktatásának ügyét, a minőt Nagyszombatban tanúsított. Fáradozása sikert aratott: 1772-ben már valóra válthatta célját s előadhatta egy újabb, ugyancsak versekben írt, francia nyelvű darabját, mely még ez évben nyomtatásban is megjelent „Edenbourg“-ban Siess József betűivel.¹

¹ Szinnyei sem ezt, sem szerző harmadik és utolsó darabját nem említi, hanem Sommervogelra utal, mint a ki szerint még hat munkája jelent meg a „külföldön.“

Ez a darab öt felvonásos vígjáték, címe: *Ésope au collègue*. Szerző-főművének tekintendő. A munka némi csalódást, de kellemes meglepetést is okoz az olvasónak. Csalódást, amennyiben szerző a darabba illesztett néhány ezopusi mesét nem Lafontaine, hanem a maga feldolgozásában adja. Kellemes meglepetést pedig, amennyiben 1—2 jelenetben elég szerencsésen emlékezett vissza Molière-re. Ilyen a III. felvonás 7. jelenete, melyben a szépírási- és a táncztanító összevesznek művészeik elsőbbsége felett. Hála a hegedűs támogatásának, a tánczmester kerekedik felül s míg növendékei minétek lejtének, a szépírási-tanító dohogva távozik, hogy szintén keressen magának segítséget igaza kivivására. Kétségtelen, hogy ez a jelenet a Bourgeois gentilhomme hatása alatt iratott. Ilyen továbbá a IV. felvonás 2. jelenete, melyben Sostrate büszkélkedik a fiával, Caritonnal, a magolás csodájával, akiben minden kellék meg van ahhoz, hogy fölserdülve második Thomas Diafoiruszá legyen.

A darab cselekménye igen sovány. Xantus, a samosi akadémia felügyelője megtudja, hogy szolgája, Esope nincs megelégedve az intézettel. Szerinte a gyermekek tanulnak ugyan egyet és mást, de nem annyira azért, hogy tudjanak, mint inkább, hogy elszórakozzanak; de a mire legnagyobb szükségük volna: olyan erkölcsi szabályokra, melyek biztos kalauzok lehetne egész életükön keresztül, nem tanítják őket.

Xantus szívesen meghajlik szolgájának józan esze előtt, — a mi ismét molièrei vonás — belátja kritikájának jogosultságát s őt bízza meg az intézet vezetésével. Esope munkához lát s rövid időn meglepő eredményeket ér el. A gyermekek rossz hajlamait egyrészt e szenvedélyek káros következményeivel, másrészt tanítómeséivel ellensúlyozza és növendékeit csakhamar a helyes útra tereli. Sikere annyira elragadja Mégabisust, Crésus egyik udvari emberét, hogy felkéri Esope-ot, jönne vele a királyi udvarba követendő példa adására. Esope elfogadja a meghívást, bár erősen aggódik, vajjon képes lesz-e betölteni új hivatását. Aggályait egy utolsó fabulában önti ki *Le chartier devenu cocher* címen.

A jelenetekben előforduló mesék egy részét Lafontaine is feldolgozta. A kétféle feldolgozás közt épp oly nagy a különbség, mint Bossuet prózája s ama próza között, melyet Jourdain úr tudtán kívül több mint 40 év óta csinált.

A következő esztendőben Geiger ismét egy új darabot hozott színre soproni növendékeivel; ezuttal öt felvonásos tragédiát: *Sosipatre ou le triomphe de l'amour filial* címen. A darab alcíme kellőképp tájékoztat műve irányáról. Ama nagyszámú színművek egyike, melyekben a Jézus-társasági atyák a fiúi szeretetet dicsőítik. Cselekménye a következő: Basilide, Anastase császár kegyvesztett minisztere immár 15 év óta a legnagyobb nyomorban tengődik az udvar közelében fekvő rengetegben. Fiai, Sosipatre és Timagène, hogy véget vessenek atyjuk nélkülözéseinek, a következő tervet eszelik ki: Bascanès, a császár jelenlegi minisztere, ismeretlen gyilkos áldozatául esvén, a fejedelem nagy díjat tűz ki a tettes fejére. A két ifjú tehát az udvarba megy s egyikök, Sosipatre, a másik útján mint gyilkos az igazságszolgáltatás kezébe kerül. A vélt bűnöst ki akarják végezni s ekkor valóságos versengés támad a két fiú s a rejtekéből elősiető apa közt, hogy ki áldozza fel magát közülök a másik kettő kedvéért. Közben az igazi vétkes hurokra kerül s a császár, a kit a nemes versengés amúgy is meghatott, ismét kegyeibe fogadja a száműzötteket.

E „tragédia“ irodalmi értéke semmi. A versek prózaisága, melyet még elnézhetünk a vígjátékban, itt tűrhetetlenné válik s még jobban kirí ama stilisztikai eszközök közül, melyeket szerző a klasszikus tragédia lomtárából előkeres. Ez különben szerzőnk utolsó színpadi műve. A jezsuita-rendet tudvalevően még ugyanez évben feloszlatták s ez az intézkedés Geiger drámairói munkásságának is véget vetett.

E drámairói pályának semmi jelentősége sincs a francia irodalom történetében, de azért nem egészen érdektelen, mert ékesen szóló tanúbizonyosság a francia nyelv, irodalom és ízlés XVIII. századbeli nagy elterjedtsége mellett. Gróf Fekete János verseivel Geiger drámáinak is meg van a maguk szerény szöglete abban a kiterjedt francia nyelvű irodalomban, mely Franciaország határain kívül keletkezett s a mely nem annyira az irodalomtörténet, mint inkább a kulturhistória körébe tartozik. A magyar irodalom szempontjából pedig azért érdekes Geiger munkássága, mert azt mutatja, hogy a francia szellem, melynek magvát Mária Terézia udvari politikája vetette el, itthon életre kelt s előkészítette a lelkeket az irodalmi újjáébredés befogadására, melyet Bessenyei és társai éppen a francia irodalom jegyében indítottak meg.

Dr. Gulyás Pál.

Báró Jósika Miklós irodalmi kísérletei.

Jósika tüneményes fellépése a szépirodalom terén mindeddig meglehetősen homályban van. Petricsevics Horváth Lázár példaadása csakis a regény terére való lépését magyarázza meg, de előbbi fejlődését kellően nem világítja meg. Pedig irodalmi fellépésének sokkal mélyebben, Jósikának természetében és viszonyaiban rejlő oka van. Aránylag feltűnő technikai ügyessége, mely első regényében is mutatkozik, szükségszerűen előbbi kísérletek feltevésére jogosított s az irodalomtörténet próbált is nyomozódni, hogy rábizonyítsa Jósikára, hogy már 1836 előtt is kísérletezett irodalmi dolgozatokkal. De 1835-ig semmi biztos adatra nem támaszkodhatván, nem volt semmiféle kézzelfogható bizonyítéka első regényeiben (*Zólyomi* és *Abafi*) mutatkozó fejlettségének magyarázatára. Az irodalomtörténet eddig csak 1835-ből való két politikai és társadalmi röpiratát (*Irány* és *Vázlatok*) ismerte, de habár ezek bizonyítékul szolgálnak arra, hogy Jósika írogatott, nem magyarázzák fellépését és technikai ügyességét a szépirodalom terén.

Maga Jósika említi, hogy első irodalmi kísérletét tíz éves korában a kolozsvári konviktusban írta. Gyermekes, kalandos história volt *Hollósi János* címmel. Nevelője, pater Gul azonban nyomára jött és elkobozta.¹ Ha ez adomaszerű feljegyzés hitelességét elfogadjuk is, még mindig csak a megemlékezés, de nem maga a kísérlet áll elénk. Hasonló értékű drámai kísérleteiről való megemlékezése is. Bécsi tartózkodása alatt írt ugyanis három keserves drámát. Raymund, a híres osztrák kómikus és bohózatíró azonban ezekről azt jelentette ki, hogy egy fabatkát sem érnek. Nagyon valószínű, hogy a hozzákapcsolt jóslatszerű megjegyzés Jósika regényírói tehetségére csak a regényírónak hozzáátétele, hogy az esetet bizonyos regényes érdekesség színébe öltöztesse. Drámai kísérleteit szintén fiatalon, 1816 körül, 22 éves korában írhatta.² 1816—1834 közt másnemű irodalmi munkásságáról nincs tudomásunk. De az irodalomtörténet a majdnem két évtizedre terjedő hézagot ki akarta tölteni és előadásbeli töké-

¹ Jósika: Emlékirat I. k. (Pest, 1865.) 118—119. l.

² Emlékirata III. k. 140. l.

letességét meg akarta magyarázni; feltette róla, hogy ez idő alatt szorgalmasan olvasott és olvasmányairól jegyzeteket készített. Ezt a föltevést csak látszólag igazolták Jósikának korábbi irodalmi kísérleteiről való nyilatkozatai. Egyrészt, mert nem kétségtelenül hitelesek, másrészt, mivel az emlegetett kísérletek nem maradtak fenn.

Pedig Jósika a bécsi tartózkodása és első munkái megjelenése közötti időszakot nemcsak olvasmányaival és jegyzetéseivel, hanem irodalmi munkálkodással is töltötte,¹ noha maga azt mondja, hogy csak 1834-ben lépett az irodalom terére.² Ez a kijelentés valószínűleg szándékos félrevezetés, talán, mert restelte korábbi szárnybontogatóit, talán, mert nem akarta, hogy kutassák amaz idő folyását, mely alatt elhamarkodott házasságával beköszöntött boldogtalanságát folytonos elfoglaltsággal enyhítette. Pedig a szomorú évek alatt szórakozás és gyötrelmeitől való szabadulás végett csakugyan a költészetben keresett vigasztalást.

Nagyon valószínű, hogy Napkoron való tartózkodása alatt, az apja halálát követő években (1824—28) az irodalmi divat hatása alatt fordult a lírához s lírai kísérleteit akkortájt írhatta. De kísérleteiről az irodalomtörténet nem vett eddigelő tudomást.

Toldy Ferenczcel folytatott levelezésében akadtam az első nyomra, melyen tovább kutatva sikerült összesen tíz lírai darabjára rá találnom, melyből *kilencz* bizonyosan és *egy* valószínűleg tőle való. Toldy természetesen tudott róluk és Jósikáról szóló tanulmányában³ meg is említi: „1828-ban adott volt már a *Felső Magyarországi Minervá*-ban néhány költeményt, de álnéven F. Marosközi Gábor Erdélyben aláírással“. Jegyzetben hozzáteszi: „Az arabs és gyilkos“ ballada. — „Ember“ elmefuttatás igen rossz hexameterekben. — „Rejtett Igék I—II.“

Toldy csak három költeményét említi Jósika-Marosközi Gábornak Jósikával foglalkozó irodalmunk ezt az adatot következetesen figyelmen kívül hagyta, pedig nemcsak Toldy szavahihetősége, hanem ez irányban folytatott kutatás is sikerrel kecsegtethette volna.⁴

Jósika két Toldyhoz intézett levelében⁵ nyilatkozik kísérleteiről, még pedig műveinek Toldy által szerkesztendő új kiadásának kérdésével kapcsolatban. 1842 márczius 5-én írja Szurdokról: „Most pár szót a szerkesztésről: Hogy az Irány s' Vázlatok el nem maradhatnak, mivel nevem alatt jöttek ki, — fájdalom — átlátom, de erre reá vagyok szánva; úgynevezett versezeteimet azomban kérem egészen scártba tenni; lehetne talán ezekről, mint csupa igen tévesztett sikerű kísérletekről s' incunabulumok-

¹ Az *Élet és Tündérhon* előszava szerint már 1821 óta írogat.

² Emlékirata IV. k. 112. l.

³ Toldy: *Magyar költők élete*. (Budapest, 1871.) II. k. 352. l.

⁴ Egy-két bibliografiai összeállítás átveszi Toldyból ezt az adatot.

⁵ A M. Tud. Akadémia levéltárában.

ról egy kis rövid említést tenni, gyöngeségük kitüntetésére az *Átok* című költeményt oda csatolni; mivel erről már tudva van, hogy én irtam, mivel nagy meglepetésemre — hogy ne mondjam botránkozásomra, — több német lapok a *Steinacker* fordításában megjelent darabról igen is kedvező ítéletet hoztak. A' többit el lehet bátran hallgatni, hogy nyugalomuk sirjokban a' F. M. Országi Minervá-ban ne háborítassék (!)". 1842. márczius 16-án pedig ezt írja: „Őn olly igen szíves és jó volt, munkáim lajstromozásának unalmas munkáját magára vállalni: ez valóban nagy áldozat, azomban a marosközi név alatt kijöttökről gondolom hallgathatunk“.

Ebből a két nyilatkozatból kitűnik, hogy Jósika irt költeményeket a *F. Magyarországi Minervába*, hogy *Marosközi* álnév alatt irt (pontosabban F. Marosközi Gábor Erdélyből), hogy van egy *Átok* című költeménye, mely *Steinacker* fordításában németül jelent meg.

A mint láttuk, három ilyen költeményről Toldy is megemlékszik, pedig F. Marosközi Gábornak több ily költeménye is jelent meg 1828—1829-ben. Ezek a költemények mind annyira kezdő kísérletek, hogy csakis irodalomtörténeti fontosságuk van.

Jósikának következő tíz költeményét sikerült megtalálnom, melyek az *Átok* kivételével mind a Felső Magyarországi Minervában jelentek meg: 1. *Arabs és Gyilkos*. (1828. évi I. k. 1559. l.) 2. *Ember*. (1828. évi II. k. 1718. l.) 3. *Az időhöz*. (1829. évi I. k. 225. l.) 4. *Senki*. (1829. évi I. k. 228. l.) 5. *Csüggedés*. (1829. évi I. k. 225. l.) 6. *Biztató felelet*. (1829. évi I. k. 226. l.) 7—9. *Rejtett Igék*. (1828. évi III. k. 1886. l. 2 darab) és (1828. évi IV. k. 1928. l.) és 10. *Átok*, *Steinacker* Pannoniájában.

Érdekes az *Arabs és gyilkos* cz. balladaszerű költeménye, mely Pfeffel *Ibrahim* cz. költeményének teljesen szabad átdolgozása. Jósika nem nevezi ugyan meg a forrást, de a két darabnak tárgya teljesen egyezik, a mi az átvételt kétségtelenné teszi. Az átdolgozott vers Pfeffel költeményének lapos és elnyújtott, általánosságokba helyezett parafrázisa. Az *Ember*, *Az időhöz* és a' *Senki* általánosságokban mozgó elmélkedő versek az emberről, mint a természet uráról, az idő folytonos változásáról, a hazájával nem törődő ember hiábavalóságáról. A *Csüggedés* és *Biztató Felelet* erőszakolt és érzelgős lírai költemények. Az első egy nő keserveit adja, a ki a sors csapásai alatt letörik, még férje szerelme sem képes megvigasztalni; a második a férfi biztató kesergése, a ki szintén fájdalmat érez, de biztatja feleségét, hogy bánatában öntse ki előtte keserveit. Ismerve Jósika magán életét és feleségétől éppen ebben az időben bekövetkezett elhidegülését, világosan látjuk, mennyire nem szívéből folyók az itt hangztatott érzelmek. Üres szavak a kor divatja szerint.

Kétszer közöl a F. M. Minerva *Rejtett Igék* cím alatt verseket Marosközitől. Ezek költői játékok: erőszakolt verselési kísérletek. Különösen kitűnnek homályosságukkal, ember legyen, a ki megfejtí az aláírt meg-

fejtés nélkül. Ezek egész határozottan Jósikától valók, de van egy *Rejtett Igék* című vers ugyancsak az 1828. évfolyamban (II. 1671.), mely névtelenül jelent meg. Tekintve, hogy Jósikának ugyanabban a negyedben más költeménye is megjelent, továbbá, hogy a *Rejtett Igék* a Minerva hasábjain előbb nem voltak divatban és csakis 1828-ban jelenik meg három Jósika álnévvel, egy pedig névtelenül s hogy a következő évben már ismét nem találkozunk vele, nagyon valószínű, hogy azt a negyediket is Jósika írta. A következő évben már charádákat találunk *O(regu)s M(ihály)* tollából.

E lírai költemények tehát minden komolyabb jelentőséget nélkülöznek. Másképen áll a dolog az *Átok*-kal, a mely nem a *Minervában*, nem is *Marosközi* álnév alatt jelent meg. A magyar irodalomtörténet erről nem vett tudomást, de Steinacker lefordította németre. Steinacker fordításán kívül, mely először az altonai *Freihafen* 1840-iki évfolyamában, másodsor ugyanez évben a Steinacker *Pannonia*-jában,¹ harmadszor pedig 1874-ben *Ungarische Liriker*² cz. gyűjteményében jelent meg, magyarul csak a *Pannonia*-ból ismerjük, hol az eredetét is közli. Ez a szöveg úgy látszik az *Átok* egyedüli magyar kiadása.³ Más kiadást nem sikerült megtalálnom. E népregét teljesen Kisfaludy Sándor modorában írta, még a Himfy-strófát is megtartva, a minek bizonyítására első versszakát idézem:

A Géczí vár közelében
 Hol a vadon rengeteg
 Terjed s fenyű karjai közt
 Ünnepi homály lebeg.
 Hasad be a hegy ölébe
 Egy szűk völgynek magánya,
 Mely a vándort erdeiben
 Csend és enyhél kínálja.
 Orfási kőbálványok
 Vizözöni maradványok
 Hevernek itt rendtelen
 Százados fekvésökben.

Az *Átok* keletkezése a többi költeményekkel egy időbe esik. Több mint valószínű, hogy 1827-ben már meg volt. Egy adatra bukkantam

¹ *Pannonia*. Blumenlese auf dem Felde der neuern magyarischen Lyrik in metrischen Übertragungen von Gustav Steinacker. Leipzig, 1840.

² *Ungarische Lyriker* von Alexander Kisfaludy bis auf die neueste Zeit. Von Gustav Steinacker. Leipzig, Budapest.

³ Steinacker így nyilatkozik Jósika e regjéről: Als Lyriker hat er (Jósika) nach seinem elgenen Geständniss, blos die *eine* hier mitgetheilte Ballade, oder Volkssage geschrieben, zu deren Uebertragung ins Deutsche er den Herausgeber dieses Buches selbst aufgefordert, als derselbe im Jahre 1837 zu Pest seinen *Abafi* übersetzte und diesfalls häufig mit ihm verkehrte. (Später 1844. auch seinen Roman „Zrinyi der Dichter.“) Jósika legte auf diese seine epische Dichtung, und auch auf deren von ihm selbst im Manuskript durchgesehene Uebertragung, grossen Werth.

ugyanis, mely első, bár töredékes elkészülését erre az évre utasítja. Kisfaludy Károly 1827 márczius 20-án következő sorokat írja ugyanis Döme Károlynak¹: „J * * M * * ú r szép érzésű férjfiu lehet — köszöntse ismeretlen nevemben. Bár más, nem töredék Regét, mindazáltal nem hosszút küldene az Aurorába. Az Ortographiában nem egyezek meg egészen vele; de ez csak külső szín, csak a tartalom legyen lelkes és szívhez szóló. Kár az ily lelkes írónak a metrumot elmellőzni és egyébiránt lágy és lelkes munkáitól ezen érdemet is elvonni.“ Azt hiszem, hogy az itt szóban forgó J. M. ú r Jósika Miklós.

A mit Kisfaludy levelében mond, mind kényelmesen alkalmazható Jósikára. Jósika regét írt, mely 1840-ben jelent meg, de jóval régebben készült. Csakhogy 1827-ben nem jelenhetett még meg, mert nem volt még készen, így tehát Jósika kijavítja és még soká nagy becsben tartja, míg Steinacker nála meglátja, németre fordítja és 1840-ben a fordítás mellett kéziratból az eredetét is kiadja. Az *Átok*-ban úgy *lágyságot*, mint *lelkeséget* eleget találunk, úgy hogy az nem mond ellent feltevésünknek. A metrumra való hivatkozás pedig azt mondja, hogy Kisfaludy jobb szeretné, ha az akkor már nagyban divatozó időmértékben, nem pedig az ütemes Himfy-versben volna írva. Az tehát, hogy a Kisfaludy által említett költemény nem mértékes versekben volt írva, szintén Jósika *Átok*-jára vall.

A Kisfaludy nyilatkozatából levonható következtetések tehát mind megengedik, hogy az említett rege szerzője Jósika volt.

Egy másik csaknem döntő körülmény, hogy Jósika éppen 1827 körül foglalkozik költeményírással. Mindössze tíz költeménye jelent meg a következő két esztendőben. Egészen biztosra vehető tehát, hogy azokat 1827 körül írta. A kezdő író természetes féltékenységével álnév alatt adja ki őket; az *Átok*-kal kivételt akar tenni, mert ezt rendkívül nagyra becsülte. Ezért akarta legkiválóbb irodalmi almanachunkba, az *Aurorába* juttatni; még nem meri ugyan egész nevét aláírni, de kezdőbetűit már odateszi.

Ismerősei között olyan embert keres, a ki valami összeköttetésben áll az *Aurorá*-val és választása Döme Károlyra esik, a ki apjának valamikor ismerőse lehetett, azonkívül pedig az *Aurorá*-val jó lábon állott.² Döme ugyanis 1816-ban Erdélyben tartózkodott, mint Rudnay Sándor püspök kanonoka. Tulajdonképp Gyulafehérvárt lakott, de gyakran tartózkodott Kolozsvárt is. A Jósika családdal itt kétségtelenül közelebbi érintkezésbe jutott. Kazinczy, a ki erdélyi útja alkalmával Branyicskán is tartózkodott

¹ Nem tudjuk egész határozottan, hogy kihez írta Kisfaludy ezt a levelet; a legnagyobb valószínűség szól a mellett, hogy Döme Károlyhoz. Ez ma általánosan el van fogadva és így én is ehhez a felfogáshoz csatlakozom.

² Döme Károly életét megírta Dengi János 1879-ben, onnan azonban ebben a kérdésben semmi támpontot nem nyertem. Adataimat főképp Kazinczy levelezéséből meritem.

B. Jósika Jánosnál, ennek tiszteletére írott költeményét elküldi Jósika Jánosnak és egy nappal rá Dömének. Jósika János és Döme válasza ugyanarról a napról, december 16-ról szól, mindkettő Kolozsvárról van írva, úgy, hogy ez kétségtelenné teszi, hogy a válasz elküldésében valamiféle érintkezésnek kellett lennie. Ez a körülmény Dömének a Jósika-családdal való ismeretségét bizonyítja. Habár Jósika János más ág leszármazottja, mint Miklós, a regényíró apja, kétségtelen, hogy ezt is ismerte. Jósika Miklós is Branyicskán lakott, valószínű, hogy Döme, ha megfordult Jósika Jánosnál, vele is érintkezésbe jutott. Az év nagy részét Jósika Miklós Kolozsvárt töltötte. Döme ottani tartózkodása alatt egész biztosan ott volt idb. Jósika Miklós is. Döme, a ki a legelőkelőbb körökbe járatos volt, mindenesetre ismerte a regényíró apját.

Ifj. Jósika Miklós ezalatt Bécsben udvarolt Kállay Erzsinek és 1817-ben ezredese váratlan közbejötté folytán megkapta apja engedélyét a házasságra. Nem tudja, mire vélni a dolgot, mert hiszen még esze ágában sem volt megházasodni. Természetes, hogy felvilágosításért fordul mindenkihez és nem valószínűtlen, hogy ezek közt van Döme Károly is, a ki éppen akkoriban (1817.) került el Erdélyből a Bécshez oly közeli Pozsonyba. Valószínű, hogy a fiatal Jósika felkereste apja házának ismerősét, hogy tőle közelebbit tudjon meg az ottani hangulatról. Így ismerkedhetett meg Döme Károlylyal. A mikor pedig később elkezd irogatni és elkészül egy olyan termékkel, melyről azt hiszi, hogy az *Aurorában* való megjelenést megérdemli, azt Döme kezeihez juttatja, hogy küldené el Kisfaludynak. Kisfaludy azonban udvariasan visszautasította, de úgy, hogy legkevésbé sem sértette meg a szerzőt. Jósika azután átdolgozta regéjét és nem adta ki, míg csak 1837-ben Steinacker meg nem látta, elkérte és lefordította.

Az *Átok* valószínűleg valamivel a többi költemény után keletkezett. Míg az előbbieket csak ifjúkori kísérleteknek tartom, addig az *Átok*-ban már fejlődöttebb írói tulajdonságok mutatkoznak. Mintha a többiek csak előtanulmányok lettek volna arra, hogy az *Átkot* megírhasa, és mintha ez viszont csak mintegy későbbi regényírásához való átmenet gyanánt készült volna. A költemény nem eredeti: túlságosan magán viseli Kisfaludy Sándor váromantikájának hatását, de a többi költemény felett határozottan kimagaslik.

Weber Arthur.

Erdélyi régi oláh könyvek.

(1711-ig.)

Érdekes, rég ismert történeti jelenség, mily fejlesztőleg hatott a reformáció a könyvnyomtatásra s az olvasás terjedésére. Különösen szembetűnő ez Erdélyben, hol nyomda nem is volt a hitújítás előtt. Az első könyvnyomtató-műhelyt a szászok reformátora, *Honter János* állította fel 1534-ben Brassóban, míg az első erdélyi magyar nyomdatermék csak 1550-ben jelenik meg Kolozsvártt. Ezt részben az is okozta, hogy a magyarságot Erdélyben is a kálvinizmus ragadta meg, melynek hittételei a XVI. század ötvenes évei második felében kezdtek jobban terjedni s meggyökeresedni hazarészünkben. Hatással volt azonban — a mi természetes — a reformáció a görög-keleti vallást követő erdélyi oláhokra is. Ámde ez a hatás nem volt olyan mély és átható, hogy az oláh papokat és hiveiket az új hit táborába terelte volna, miként a velök együtt élő szászokat és magyarokat s inkább abban nyilvánult, hogy már 1544-től kezdve oláh nyelvű vallásos könyvek is jelennek meg az egyház szolgálatára és hiveinek okulására.¹ E könyvek jegyzékét irodalmunkban néhai *Szabó Károly* állította össze 1885-ben,² sőt egyikét-másikát íróink (a korábbi többé-kevésbé hibás, hézagos és immár elavult könyvészeti

¹ Közben, 1588-ig ó-szláv műveket is adtak ki az oláhok, de a „régí oláh könyvek” kifejezést könyvészeti értelemben véve, ezeket is ismertetjük.

² Régi Magyar Könyvtár cz. alapvető műve II. kötetében.

művek alapján) idők folyamán bővebben is méltatták.¹ De valamennyit csak 1903 óta ismerhetjük, a mikor a bukaresti Román Akadémia kiadásában a *Régi oláh könyvészet* 1716-tal záródó I. kötete „Bibliografia románescă veche“ czímen megjelent.

A nagy ívrétű (13¹/₂ × 21 cm. szedéstükrű) és 571 lapnyi díszes kiállítású munkát a Román Akadémia könyvtárának főkönyvtárosa és helyettese, Joan *Bianu* és Nerva *Hodos*, két magyarországi születésű oláh író-ember állította össze annyi szaktudással, mindenre kiterjedő figyelemmel és ízléssel, hogy az egész világirodalomban alig van párja.

A korszakalkotó nagy mű valósággal ideális mintaképe a tudományos könyvészetnek, mert mindent felölel, a mire a modern bibliografusnak a könyv leírásában ki kell terjeszkednie. Igen czélszerű és okos mindjárt beosztása, mely egymásutáni időrendben ismertet minden régi oláh könyvet, tekintet nélkül arra, hogy romániai vagy sem, oláh vagy idegen nyelvű. Ekként egymás mellé kerültek benne a moldva-havasalföldi, erdélyi, magyarországi vagy más országok oláh nyomtatványai, a minek nagy jelentősége — akár az irodalmi hatások, akár a nyomdászat fejlődése szempontjából — kétségtelen; gyakorlati szempontból pedig megbecsülhetetlen, mivel a kutatónak egy (s nem három) helyen kell keresgélnie, ha valami adata van szüksége vagy valami nyomtatvány meghatározásával és leírásával foglalkozik. A munka rendszerét, beosztását és tudományos módszerét tekintve, megkapjuk benne a könyvek címlapjainak pontos mását, a vörös nyomású szavakat ritkított szedéssel kitéjtetve s a szók végét jelző vonalakkal leírva vagy gyakran az eredeti címlapot utánzó beosztással lenyomatva; azonkívül az ajánlólevelek, be-

¹ Magyarul időrendben a következők írtak régi oláh könyvekről: *Kazinczy* Ferencz: Oláh literatura. Orosz forrásból. A *Tudomány Tár* 1841. évf. *Literatura* V. 169. l. — *Koós* Ferencz: A reformatio befolyása az oláh vagy román egyházi irodalom felébresztésére. A *Budapest* 1866. évf. 14, 19 és 52. számában. — *Moldován* Gergely: A román irodalom a XVI. és XVII. században. A *Fővárosi Lapok* 1872. évf. 256–257. számaiban. — *Ugyanő*: A román nyomtatott munkák. A *Figyelő* 1875. évf. 18. számában. — *Ballagi* Aladár „A magyar nyomdászat történelmi fejlődése“ cz. m. (Budapest, 1878.) utolsó fejezetében, a 231–245. lapon. — *Moldován* Gergely: A reformatio hatása a román népre Erdélyben; a *Budapesti Szemle* 1890. évf. 63. kötetében; újra kiadva „A Románság“ cz. m. II. k. (Nagybecskerek, 1895.) 134–142. l. — *Karatajev* Iván orosz könyve nyomán *Hodinka* Antal „Erdélyben és Oláhországban megjelent régi ó-szláv nyomtatványok“ című cikkében, a *Magyar Könyvszemle* 1890. évf. 106–126. l. — *Hunfalvy* Pál: Az oláhok története II. k. (Budapest, 1894.) 329–336. l. — *Jancsó* Benedek „A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota“ cz. m. I. k. (Budapest, 1896.) 385–391 és 517–533. l. — *Wilt* György: Néhány szó a tizenhetedik száz román irodalmáról, különös tekintettel Erdélyre (Déva, 1898.) 13–16. l. — *Marosán* Viktor: Magyar befolyás a román nyelv és irodalom fejlődésére a XVII–XVIII. században. (1898.) — Ezenkívül mások egyes művekről, a mit vonatkozó ismertetéseik végén idézünk.

vezetések és zárószavak teljes szövegét, még pedig az 1600-ig terjedő nyomtatványokét eredeti cyrill betűikkel, az 1600 utániakét fonetikus átirásban; az ó-szláv, görög, latin vagy más, nem-oláh szövegeket megoláh fordításban is és végül a fejlécek, záróvignetták, kezdőbetűk, képek és egyéb díszítések hű hasonmását, még a vörös-fekete nyomásúakét is, sok munkának meg egész címlapját, pompás reprodukciókban.

A könyvek tudományos ismertetése is kifogástalan, mert a Bibliografia felsorolja még az egyes ívek és fogások lapszámát s azt is, hány soros; mindössze azt szerettük volna, ha a könyvek szedéstükre nagyságát is közli. A mű szerzői megemlítik azonban a nyomdász esetleges hibáit, következetlenségeit, meg a papiros vízjegyét és ismertetik egyúttal a képeket; a könyvek tartalmának méltatásán kívül pedig megtaláljuk benne nemcsak a vonatkozó irodalmat,¹ hanem gyakran az egyes példányok származása, előkerülése, esetleg hatása és elterjedése történetét is. S hogy mindez mily gonddal és részletességgel történt, megítélhető abból, hogy az 551 lapnyi szövegben mindössze 176 könyv és nyomtatvány ismertetése fért el, 282 illusztráció kíséretében; a kötetet pedig a művek és képek rövid jegyzéke s a szövegben előforduló helyek, nevek és címlapok betűrendes mutatója fejezi be.

Ez az ekként megcsinált s minden tudományos és művészeti igényt kielégítő *Bibliografia* oly teljességében mutatja be a benne leírt könyveket, mintha azokat az olvasó maga használná, sőt mivel minden vonatkozó adalékot és utalást megtalál róluk benne, az így keletkező kép még annál is világosabb, melyet maguk a régi könyvek nyújtanak.

Teljessége mellett is e nagy mű adatai azonban igen szegényes rajzát nyújtják a kultúra bölcsőjében ringó — majdnem szunnyadó és lassan fejlődő — régi oláh irodalomnak. Így pl. 1508—1588 közti legrégibb korszakában 80 esztendő alatt mindössze 34 könyv jelent meg, ötöt-hatot kivéve mind Erdélyben, mivel Havasalföldében csupán Tergovistyében volt nyomda, de az is megszűnt 1548-ban. Ezután — minden különösebb ok nélkül — 1635-ig, tehát 47 esztendőből semmiféle oláh nyomdaterméket nem ismerünk. Ekkor Baszarába Máté havasalföldi vajda Câmpulungban s utána (1637-ben) a govorai kolostorban állít nyomdát,² 1641-ben meg már Moldova fővárosában, Jassiban is nyom-

¹ Az egyes művek leírásában előforduló hibákat természetesen kijavítják a szerzők s így most már az ő adataik a legmegbízhatóbbak.

² Érdekességeért megemlítjük, hogy az itt nyomtatott és 1637 januárius 30-ikán befejezett ó-szláv *Psalterion* elején a vajda magát így nevezi: Ion Mateiu Basaraba voevoda, Isten kegyelméből az egész Ungrovlahia és a havasokontúli részek ura, Amlás és Fogaras hercege stb. . . . a mi a *Magyar Könyvszemle* 1890. évi. 120. lapján hibásan van fordítva.

tatnak;¹ de azért az oláh nyomdászatnak 1656-ig terjedő második korszakában is alig 30 munka jelent meg 21 esztendő alatt s köztük 7 erdélyi nyomdákban. Erre újabb hézag és veszteglés állott be az oláhok irodalmában, mert 1673-ig (vagyis 17 esztendőnyi időből) semmi nyomdaterméke nincsen, illetve nem ismeretes. Utána ugyan az előbbi időkhöz képest hirtelen fellendül a nyomdászat s általa az olvasási kedv, mert 1673-tól 1716-ig 112 könyv jelent meg, de köztük már csak 10—11 Erdélyben, minthogy Havasalföldében egyre-másra több nyomda keletkezik; habár a korszak végén a moldva-havasalföldi vajdaságok területén még mindig csak hat helyen működik a sajtó, úgymint Bukarestben 1678-tól, Buzeuban 1691-től, Snagovban 1696-tól, Rimnikben 1705-től, Tergovistyében 1709-től, míg egész Moldovában csupán Jassiban, 1642-től kezdve. Hanem azért a könyvtermelés ez időben sem nagyobb évente 3—8 darabnál; a korszak utolsó évében, 1716-ban pedig mindössze egy. Ez sem oláh, hanem görög nyelvű, minthogy a két oláh vajdaság ekkor már a fanarióta görög hoszpodárok alatt élt, kiknek uralma egyáltalán nem kedvezett az oláh irodalomnak.

Ez irodalom legrégebb nyomdaterméke a Havasalfölde fővárosában, Tergovistyében 1508-ban nyomtatott 4-rétű ó-szláv liturgikus könyv. Ezt másik kettő követte 1510- és 1512-ben, majd 33 évi — minden irodalmi mozgalom nélküli — nagy szünet állott be, de az ismert 5-ik könyv már oláhnyelvű s hazai termék, mert 1544-ben Szebenben nyomtatott. Ezután az erdélyi fejedelmek engedélyével s gyakran támogatásával 1711-ig tisztes sora jelent meg Erdélyben az oláh nyelvű vagy — az oláh hivekből álló erdélyi görög-keleti egyház számára készült — ó-szláv könyveknek, melyeknek ismertetését az alábbiakban közöljük a fenti *Bibliografia* nyomán, melyről tudtommal irodalmunkban még szó nem esett; ámbar immár II. köteté is befejeződött e sorok írása közben vett utolsó füzetével.² Két munkát azonban — az 1699-ben Gyulafejérvártt nyomtatott *Bukovná*t s az 1703-iki kolozsvári *Katekizmust*, melyeknek (Szabó Károly művéből) csupán címét ismerték a *Bibliografia* szerzői — mi ismertetünk először bővebben, eredeti példányaik tanulmányozása alapján, az 1699-iki gyulafejérvári *Kiriakodromion* utolsó lapjáról pedig szintén mi nyújtjuk az első teljes leírást. Azonkívül (így pl. az 1564-iki Oláh Agendánál, az 1642-iki káténál vagy az 1702-iki gyulafejérvári katekizmusnál) mindenütt kibővítjük a talált leírás adatait, a mivel

¹ A jászvásári nyomdát Vasile Lupu moldvai vajda állította fel székvárosában és első terméke az 1643-ban (három évi munka után) megjelent oláh nyelvű ívrétű, diszes Evangelium (Kazania) volt, melynek egyik fejlécét cikkünk élén mutatjuk be.

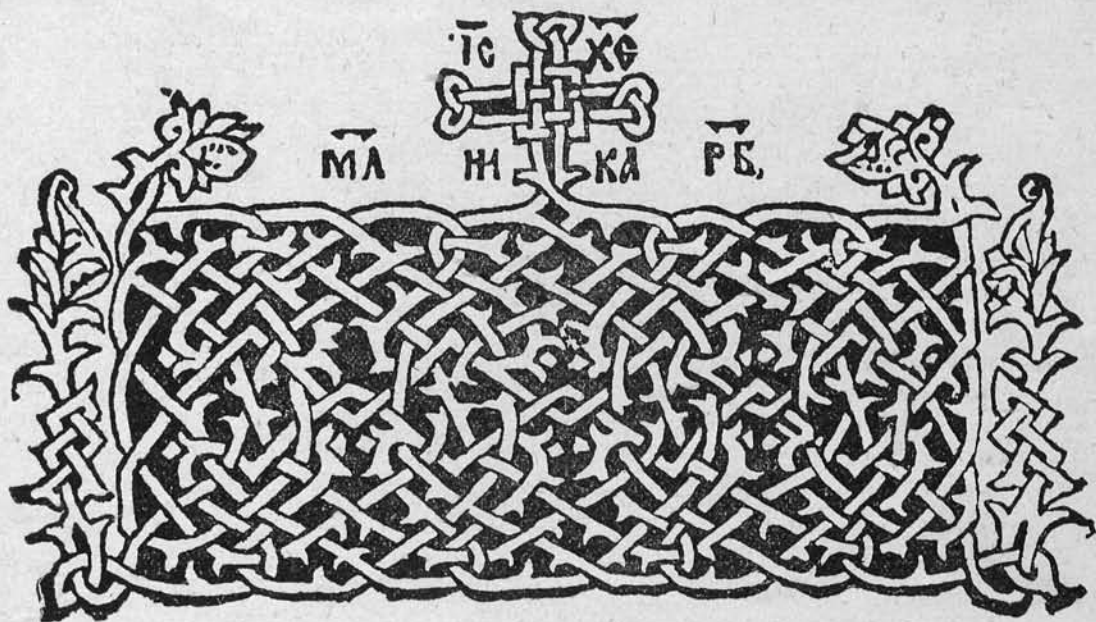
² Ezt az 1717—1808 közötti korszakot felölelő és szintén sok hazai nyomtatványt tartalmazó kötetet külön cikkben fogjuk ismertetni.

csak lehetséges avagy megteesszük az egyes művekre vonatkozó saját megjegyzéseinket.

Ismertetésünkben *főleg a magyar vonatkozások* felsorolására törekedtünk. Ezért a mely munkából több példány ismeretes, *csupán a hazaiakat* említjük meg, melyekhez a kutató könnyen hozzájuthat. De helykimélésből elhagytuk az ívek, kezdőbetűk és díszítések, a nem-magyar irodalmi jegyzék vagy egyéb részletek felemlítését, a mit a nagy műben úgy is könnyű megtalálni. A hol külön nincs kitéve, minden könyv cyrillbetűs írású, de mivel ma már még az oláhok közt is alig van, a ki a cyrill-betűket olvasni tudná, oláhul tudó magyar íróink és olvasóink könnyebbségére gyakorlati és czélszerűségi szempontból a könyvczímeket oláh fonetikával átírva közlöm betűhíven és fordításukkal (vagy bő kivonattal) együtt. Ezenkívül minden munka ismertetése végén idézem az esetleges *hazai magyar irodalmi vonatkozásokat*, melyeket a *Bibliografia* szerzői nem említenek mindenütt következetesen, nagyrészüket pedig nem ismerik.

Hogy ismertetésünk annál tanulságosabb legyen, bemutatjuk az erdélyi oláh könyvekben megjelent magyar tárgyú díszítéseket, háromnak a czimlapját és az 1582-iki szászvárosi *Palia* egyik szöveglapját is; hálásan köszönnvén ezúton is a kiadó Román Akadémia könyvtárigazgatóságának ama lekötelező, önzetlen szivességét, melylyel a képek kliséit — az általunk most először bemutatott négy kivételével — e célra kérésünkre átengedte.

1544. Szeben.

[Catechism rumânesc.] — Oláh katekizmus.

Egyetlen példánya sem ismeretes, de néhai Cipariu Timoteusz balázsfalvi kanonok látott 1838 körül a balázsfalvi kolostor könyvtárában egy 12-rétű cyrill-betűs oláh kátét, mely tíz esztendő múlva már nem volt meg s azt a sejtését, hogy ez Szebenben nyomult, 1880-ban *Teutsch* Frigyes igazolta Szeben város számadáskönyvéből, mely szerint a város tanácsa 1544 július 13-án két forintnyi ajándékot rendelt M. Philippus Pictor részére: *pro impressione catechismi valachici*. Más följegyzések szerint a város ezzel a Pictorral fordíttatott és íratott oláh leveleket is, míg a katekizmust említi besztercei tudósítás nyomán egy 1546-iki német újságlap is, melyet legelőbb Kertbeny ismertetett Könyvészetében. Jellemző egyébként, hogy ez az oláh könyvecske egyúttal a szebeni szászok legrégebb nyomtatványa.

Bibliografia 5. száma, 21–23. l. — *R. M. K. II. kötete* 35. sz.

1561. Brassó.

[Evangeliar rumânesc.] — Oláhnyelvű evangélium.

Ivrétű, legteljesebb, de csonka, címlap nélküli példánya 246 levélnyi, a Román Akadémia könyvtárában; vörös-fekete (24, néhol 25 soros) nyomással. Tartalmazza Máté, Márk, Lukács és János evangéliumait. Befejező sorai szerint János király ő Felsége napjaiban a brassói Biegner János írta (helyesebben fordíttatta) az oláh papok részére, hogy oktassák általa

az oláhokat, mert Pál apostol is azt tanította (a Korintusbeliekhez írt levele 14. részében), hogy jobb a szentegyházban öt érthető szót szólni, mint tízezer idegen nyelvű, érthetetlen szót. Biegner megbízásából írta és nyomtatta a Tergovistyből való Koreszi diákon és Tudor deák Brassóban a (világ teremtésétől számított) 7068-ik¹ év május 3-ikától 7069 januárius 30-ikáig, a mikor nyomtatását befejezték. Egyik fejlécét soraink élén mutatjuk be. — A könyv betűhű új kiadása megjelent „Tetravanghelul diaconuluǐ Coresi“ czímen Bukarestben, 1889-ben, 8-rétű XII és 232 lapon.

Bibliografia 10. száma, 43—46. l. — R. M. K. II. kötete 82. sz. (1560-ra téve.)

¹ Mivel nyomdánknak cyrill betűje nincsen, a betűkkel jelzett számokat feloldva *számokkal* közöljük kénytelenségből.

1562. Brassó.

[Cetveroevangeliu.] — Négyes evangélium, ó-szláv nyelven.

Ivrétű, öt csonka példánya ismeretes, köztük a munkácsi egyházmegyei könyvtaré Ungváron s a brassói Szent Miklós-templomé, mely a legteljesebb; vörös-fekete (24 soros) nyomással, 240 levélnyi s egyetlen, melyben megmaradt a nyomtatás helyét és évét mutató utolsó levél is. E szerint nyomtatta a brassói Biegner János megbízásából 7070 márczius 24-ikétől október 13-ikáig Koreszi diákon és Tudor diák, Brassó városában.

Bibliografia 11. száma, 46—49. l. — Csonka példányának ismertetése a „Magyar Könyvszemle“ 1890. évf. 110—111. l.

[1563. Brassó.]

[Apostol rumänesc.] — Az apostolok cselekedete, oláh nyelven.

Ivrétű, egyetlen csonka példánya a bukaresti Nemzeti Múzeum régiségtárában, 124 levélnyi, vörös-fekete (21, néha 20 vagy 22 soros) nyomással. Hogy brassói és Koreszi-féle nyomtatvány, bizonyítja az, hogy betűi azonosak az 1561-iki oláh evangéliumáéval, meg hogy papirosának vízjegye Brassó város czímerét mutatja.

Bibliografia 12. száma, 49. l.

[1564. Brassó.]

[Tálcul evangeliilor] și Molitevnícu rumänesc. — Az evangélium magyarázata és Oláh Agenda.

Ivrétű, 23 soros nyomással. Egyetlen csonka példánya Moldován Mihály balázsfalvi prépost könyvtárában. Áll két részből. Első része: [Tálcul evangeliilor] 248 lapon; előszavának utolsó sora szerint: kiadási költségét Nagyságos Forró Miklós fedezte. Nyomatta hihetőleg Koreszi diákonus (mivel betűi azonosak 1561-iki brassói könyve betűivel) és pedig — az oláh tudósok szerint — 1564-ben, annak alapján, hogy kiadója, háportoni Forró Miklós szintén egyik vezére lévén az 1562-iki Balassa-féle összeesküvés-

nek, halálra ítéltetett, de kegyelmet kapott és Koreszi 1564 táján hagyta el a luteránusokat s kezdett a kálvinistáknak dolgozni.

Második része (20—24 soros nyomással) külön címlappal, mely így hangzik:

Molitevníčũ rumãnescũ. | polojenie. | molitvele. | botezulũ. | cununia. | cuminecãtura. | tipiculũ leturgieei. | Vecernie. | slujba de dãmãneață. | cãntecele deîn psalomi și deîn evangeliu. | petrecãtura mortilorũ. |

Magyarul: *Oláh szerkönyv. Végzések. A szentelések. A keresztelés. Az esküvő. Az áldozás. A liturgia rendje. Vecsernye. A reggeli szolgálat. A zsoldár- és evangélium-énekek. A halottak eltemetése.*

Csonka, mindössze 14 első levele maradt meg. Ezeket betűhíven újra kiadta Hodos Nerva az 1903-ban „Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor șapte-zece de ani” címen Bukarestben megjelent munka 235—276. lapján, kiemelve magyarázó soraiban nagy nyelvészeti, kútfői fontosságát, mely abban áll, hogy *magyarból* s nem *ó-szlávból* van fordítva, mint a legtöbb régi oláh egyházi könyv. Ezt ő magyaros képzésű oláh szavaiból és mondatszerkezetéből következtette, a nélkül, hogy bővebben bizonyítani tudta volna. Ez állítását az oláh irodalomban sokan kétségbe vonták, azt mondván, hogy a mű eredeti munka és nyelvi sajátosságai az erdélyi oláh tájszólásból valók. De a mit Hodos sejtett, dr. Dăianu Illyés kolozsvári gör. kath. esperes párhuzamos példákkal igazolt Heltai Gáspár Kolozsvártt 1559-ben megjelent *Agendájából*, melyben ráakadt a *Molitevník* eredeti forrására, a mennyiben egész lapok szóról-szóra vannak belőle lefordítva, a hol pedig valami rövidebb az oláh szövegben, azt az Agendának ma már ismeretlen első kiadásából vettnek tartja.

Dăianu érdekes összehasonlító tanulmánya a kolozsvári „Răvașul” 1908-ik évfolyama 168—181. lapján jelent meg és figyelmesen átolvasva a tárgyalt könyvvel együtt, az a meggyőződése, hogy Forró Miklós *nemcsak kiadója, hanem egyszersmind fordítója* is a *Molitevník*-nek. A szövegében előforduló magyaros szavakat vizsgálva, azok t. i. annyira erőszakoltan csináltak, hogy csakis magyar embertől eredhetnek, a ki az oláhok közt élve, jól megtanulta ugyan nyelvüket, de szókincse mégis hiányos maradt, mert különben tudta volna, hogy: *ok* oláhu *pricina*, *nem okă* s nem használna ilyen szavakat: *tãroasã* (terhes), *otalmazuit* (oltalmazott), *uluim credința* (valljuk a hitet), *strinște rea* (rossz szerencse vagyis szerencsétlenség), *kit* (czethal), *îngãditura* (engedelmesség), *cunoscãturã* (megismerés). Egyébb magyar kölcsönszavai ilyenek: *betég*, *betesug* (betegség), *hasna* (haszna), *hittlen* (hütlén), *nebintetuit* (büntetlen), *porãnci* (parancsok). Magyaros képzései: *Dumnezeu așa au fost lãsatũ* (Isten így hagyta volt), *în vãntũ grãiaște* (hiába [szélbe] beszél), *cã va bate voi Domnulũ* (mert megver titeket az Ur), *înluminãtoriu* (megvilágosító), *descumpãrat* (megvál-

tott), *cu ce ne biruim* (a mivel bírunk), *dereptū prunk* (a kiseded felé) s végül latinos ilyen képzésű szava: *cuntenitură* (tartalma) és *meserere* (kegy).

Föltevésemet erősíti az, hogy Koreszi nem tudott magyarul, sőt — Hodoş megfigyelése szerint — a szövegben előforduló havasalföldi oláh szavak arra mutatnak, hogy azokat éppen a tergovistyei Koreszi szúrta be a kéziratba, mely javításra szorult. Következtetésem valószínűségét támogatja végül az is, hogy az írói hajlam meg volt a Forró-családban, hiszen háportoni Forró Mátyás 1531-ben mint kanonok, tehát tanult, literátus ember fordul elő¹ és Miklós testvére (vagy éppen unokája) lehetett az a Forró Pál, a ki Lengyelországban tanulván, 1590-től kezdve három kis latin munkát is ad ki² s a kinek egy latinból fordított nagy munkája 1619-ben Debreczenben jelent meg,³ sőt (az 1571-ben született) Forró György jezsuita is, kinek szintén több műve ismeretes.⁴

Bibliografia 13. száma, 51—52. és 516—525. l.

¹ Egy 1531 június 15-én kelt oklevélben, a Székely Oklevéltár II. k. 23. l. és 1531 május 4-ikén (hibásan Máténak írva) a *Történelmi Tár* 1893. évf. 301. l.

² R. M. K. III. k. 802, 856 és 986. sz. a.

³ Ugyanott, az I. k. 485. sz. a.

⁴ Szinyei: Magyar írók élete és művei 3. k. 655. l. nem ismeri őket.

1568. [Brassó.]

[Sobornik.] — Gyűjteményes könyv, ó-szláv nyelven.

Ivréttű, vörös-fekete (31 soros) nyomású. Két kötetből állott, de csupán második kötete ismeretes két példányban, melyek közül az egyik a brassói Szent Miklós-templomban, 222 levélnyi, kétféle nagyságú kezdőbetűkkel s az 1561-iki brassói Evangeliuméra emlékeztető fejlécczcel. Epilogusa szerint nyomatta Koreszi diákon 7077 július 12-ikétől deczember 6-ikáig, öt inassal.

Bibliografia 15. száma, 53—54. l.

1570. Brassó.

[Psaltire rumánescă.] — Zsoltárkönyv, oláh nyelven.

4-réttű, vörös-fekete (18 soros) nyomással, lapszámozatlan; egyetlen csonka példánya a Román Akadémia könyvtárában. Ebben meglévén 51. íve, 204 levélnyi lehetett; végszavai szerint fordította és nyomatta Koreszi diákon 7078 februárius 6-ikától május 27-ikéig Brassóban.

Bibliografia 16. száma, 54—56. l.

[1574. Brassó.]

[Psalterion.] — Zsoltárkönyv, ó-szláv nyelven.

4-réttű, vörös-fekete (25 soros) nyomású kötet, mely eredetileg 296 levélnél többre terjedt; egyetlen csonka példánya a bukuresti Nemzeti

Múzeum régiségtárában.¹ Utolsó lapján Havasalfölde címere koszorúba fogva, melynek ma már csak felső része lévén meg, nem tudható nem volt-e alatta Sándor (vagy más) vajda neve, miként az 1575-iki Oktoih utolsó lapján, mely czimer ugyanennek a metszetével nyomult. Egyébként egyik galambos fejlécze is azonos lévén Koreszi 1578-iki ó-szláv *Oktoih*-ja fejléczével, bizonyos, hogy ez is az ő brassói nyomdájából került ki, mivel papirosának vízjegye is Brassó város czímerét mutatja.

Bibliografia 16₁ száma, 526—529. l.

¹ Ugyanitt őrzik még néhány lapját egy XVI-ik századi ó-szláv evangeliarumnak, vörös-fekete nyomással, brassói vízjegyű papirosra nyomtatva, melynek egyik lapja a *Bibliografia* 528. lapján látható hasonmásban.

1574. [Brassó.]

[Oktoih.] — Énekeskönyv ó-szláv nyelven, I. rész.

Ivrétű, vörös-fekete (30 soros) nyomású 216 sztl. levélnyi; két példánya közül az egyik a brassói Szent Miklós-templomban. Utolsó lapján olvasható epilógusa szerint Sándor havasalföldi (ungrovlahiai) vajda megbízásából nyomatta 7082 május 12-ikétől október 20-ikáig Koreszi diákonus nyolcz inasával.

Bibliografia 17. száma, 56—60. l. — *Magyar Könyvszemle* 1890. évf. 114—115. l.

1575. [Brassó.]

[Oktoih.] — Énekeskönyv ó-szláv nyelven, II. rész.

Ivrétű, csonka, de eredetileg 198 vörös-fekete (30 soros) nyomású 198 levélnyi volt. Az előbbinek folytatása. Három példánya közül egy a brassói Szent Miklós-templomban. Papirosának vízjegye Brassó város, díszes fejlécze Havasalfölde címérével; epilógusa szerint nyomtatott (valószínűleg Koreszi által) 7083 januárius 26-ikától augusztus 23-ikáig.

Bibliografia 18. száma, 60—63. l.

[1576. Brassó.]

[Psalterion.] — Zsoltárkönyv, ó-szláv nyelven.

4-rétű, vörös-fekete (18 soros) nyomású, melyből csupán a 17—27 négy-négy leveles fogás maradt meg a bukaresti Nemzeti Múzeum régiségtárában, az 1577-iki ó-szláv-oláh Zsoltárkönyv betűível és díszítéseivel nyomtatva, brassói vízjegyű papiroson.

Bibliografia 18₁ száma, 529. l.

1577. [Brassó.]

[Psalterion.] — Zsoltárkönyv, ó-szláv és oláh nyelven.

Kis 4-rétű, (18 soros) eredetileg 316 levélnyi; két csonka példánya a bukaresti Nemzeti Múzeum régiségtárában s a Román Akadémia könyvtárában. Epilógusában Koreszi diákonus elmondja, hogy szerb nyelvről fordította s adta ki a papok és tanítók hasznára, a 7085-ik esztendőben. Betűhű új kiadását a Román Akadémia adta ki 66 lapnyi hasonmás kíséretében 1881-ben, a mikor még ezt tartották a legrégebb oláh nyomtatványnak.

Bibliografia 19. száma, 63—65. l. — *Magyar Könyvszemle* 1890. évf. 116—117. l.

1577. [Brassó.]

[Psalterion.] — Zsoltárkönyv, ó-szláv nyelven.

Ivrétű, vörös-fekete (26 és 31 soros) 170 levélnyi; négy példánya közül az egyik a brassói Szent Miklós-templomban. Epilogusában Koreszi diákonus elmondja, hogy Sándor havasalföldi vajda, fia Mihne vajda és Serafim mitropolita megbizásából nyomatta a 7085-ik esztendőben.

Bibliografia 20. száma, 68. l. — Magyar Könyvszemle 1890. évf. 116. l.

1578. [Brassó.]

[Triod.] — Böjti énekeskönyv, ó-szláv nyelven.

Ivrétű, 291 sztl. (28 soros) levélnyi, néhány vörössel nyomtatott kezdőbetűvel. Két példánya Szentpétervártt és a szerémségi remetei kolostorban. Epilogusa szerint nyomatta Sándor havasalföldi vajda és fia, Mihne vajda megbizásából Koreszi diákonus öt inasával [7085] augusztus 24-ikétől 7086 márczius 26-ikáig.

Bibliografia 21. száma, 68—69. l. — Magyar Könyvszemle 1890. évf. 117. l.

1578. [Brassó.]

[Oktoih.] — Kis énekeskönyv, ó-szláv nyelven.

Ivrétű, vörös-fekete (24 soros) nyomású 204 levélnyi; egyetlen példánya a brassói Szent Miklós-templomban. Végén mindössze ennyi: Váleato 7086.

Bibliografia 22. száma, 73. l.

1579. [Szász-Sebes.]

[Cetveroevangellie.] — Négyes evangélium, ó-szláv nyelven.

Ivrétű, vörös-fekete (23—24 soros) nyomású 208 levélnyi; úgyszólván az 1562-iki Evangeliarum új kiadása, annak betűivel és díszítéseivel, mindössze azzal a különbséggel, hogy hasábjai nagyobb s fejléczei újabb metszésűek. Három példánya közül az egyik a remetei kolostorban. Epilogusa szerint nyomatta Koreszi diákonus és Mănăila a 7087-ik esztendőben; Karatajev szerint Sebesen.

Bibliografia 23. száma, 73—75. l. — Magyar Könyvszemle 1890. évf. 117—118. l. — Említve a R. M. K. II. kötete 153. sz.

1579. Gyulafejérvár.

[Cetveroevangellie.] — Négyes evangélium, ó-szláv nyelven.

Ivrétű, vörös-fekete (23 soros) nyomású, lapszámozatlan 227 levélnyi. Két példánya ismeretes, melyek közül egyik a Román Akadémia könyvtárában. Utolsó lapján látható a Báthoryak fametszetű címere, azzal a kijelentéssel, hogy a könyvet Nagyságos Báthory Kristóf vajda parancsára Lőrincz diák nyomatta 1579 februárius 25-ikétől május 16-ikáig Gyulafejérvár várában és reá a vajdától 30 esztendőre tilalmat nyert, vagyis hogy annyi ideig más ne nyomathassa újra.

Bibliografia 24. száma, 75—79. l. — Említve a R. M. K. II. kötete 153. sz.

[1580. Brassó.]

[Cetveroevangelié.] — Négyes evangélium, ó-szláv és oláh nyelven.

Ivrétü, lapszámzatlan (22—24 soros) vörös-fekete nyomású töredék, melyből csak a 2—16 ív maradt meg a szentpétervári nyilvános könyvtárban, Máté evangéliuma egyrészével, kéthasábosan nyomtatva, Koreszi 1579-iki Evangéliarumára emlékeztető betűkkel. Karatajev szemelvényét a Bibliografia szerzői is lenyomatták.

Bibliografia 25. száma, 80—81. l. — *Magyar Könyvszemle* 1890. évf. 118—119. l.

1580. Szász-Sebes.

[Sobornik.] — Gyűjteményes könyv, ó-szláv nyelven.

Ivrétü, kéthasábos (31 soros) nyomású, 458 sztl. levélnyi, 8 vallásos tárgyú fametszetli képpel. Négy példánya ismeretes, egyike a brassói Szent Miklós-templomban. Utolsó lapján a Báthoryak fametszetli címere, azzal a magyarázattal, hogy a könyvet Koreszi diákon nyomatta 7088 május 20-ikától november 11-ikéig Szász-Sebes városában, a Nagyságos Báthory Kristóf erdélyi vajda idejében. Utószavában Kir Gienadie erdélyi mitropolita elmondja, hogy mivel az utóbbi időkben a máshitü népek miatt sok szent templom elpusztult és az istenes könyvek nagyon megfogyatkoztak, nem kimélt semmi fáradságot és költséget e könyv kiadására, melyet megbizásából Koreszi diákon nyomtatott ki, kérvén az olvasók kegyes elnézését a netaláni hibáért.

Bibliografia 28. száma, 81—85. l. — *Említve a R. M. K. II. kötete* 161. sz. smertelve a „*Magyar Könyvszemle*” 1890. évf. 119—120. l.

1581. Brassó.

Cartea cese chiamă evangelié cu învățătură. | deîntuspatru evangelistii aleasă. și deîn | multe dumnezeestii scripturii. și dață beseasearecei lui dumnezeu, întoate | dumineci ase ceti. așisdere și la dumnezeestile praznice, și la ale altor. | slinți. spre învățatura creștinilor oa|menii, cătră dreptarea. sufletului | și trupului. și cu ajutorulü lu dumnezeu tipă|rită această sfântă carte Evangelié cu învățătură | în anii și în zilele măriei, lu batărü kriștovü, cu mila lu | dumnezeu Voevodă în toată țara ungu-rească, și în ar|dealü, și în toți săcuii. și în zilele marelui de dumnezeu luminatü arhiepiscopului genadie, ceăü fostü | spre totü despusulü măriei lui, cu mila lu dumnezeu | crămitoriu, legiei creștinească. ∴ Atunce era de|spuitoru în toată țara rumănească bunulü creștinü și | dulce mihnea Voevodă, și spre despusulü domniei | lui crămitoru legiei creștine marele serafimü, ar|hiepiscopulü. E cu ajutorulü lu dumnezeu și cu voia | acestor tuturor, și a sfatului mieu, și alaltor. | eu jupănulü hrășilü lukaciü județulu brașovului, | și atotü ținutulü brăsei, jăluii și dedu dele tipă|rii, în lauda

tatăluî, și fiuluî, și duhului sfân|tū. în cetatea ținutuluî domniei meale în brașovū. și | sau începutū această carte ase tipări. după întruparea | fiuluî și cuvântulū lu dumnezeu, la o mie 580. | a otbitia, 7088, în luna lu dekemvrie, 14, dnie. și sau săvârșitū lucrulū. la o mie 581. aot bitia, | 7089. în luna lu iunie. 28, dnie. davșemu je bogu nacea|ti, isāvrașiti blago izvolivșemu. slava cinsta | ipoklonenie vābezkonecnia veaki,¹ amin.

E nehány ó-szláv szóval végződő hosszú cím értelme szerint ez a magyarázatokkal (tanítással) bővített Evangélium-könyv a négy evangélista művéből és más istenes írásokból készült... a keresztyének épülésére, Báthory Kristóf erdélyi és magyarországi vajda idejében... és kiadta — az oláhországi Mihne vajda és Serafim érsek uralkodása idején és tudtával — a Szentháromság dicsőségére Hirscher Lukács brassói és barczasági bíró Brassó városában, nyomattatván 1580 december 14-ikétől 1581 június 28-ikáig.²

Ivréttű, 317 sztl. levélnyi, fekete-piros (32 soros) nyomással, Koreszi Evangeliaruma szövegével nyomatva. Két példánya közül az egyik a brassói Szent Miklós-templomban. Címlapjával szemben van Hirscher Lukács (irodalmunkban ismeretlen) fametszetű beszélő címere: renaissance-díszű kerek pajzsban jobbra néző nyállal átlőtt s két lábán álló ugró szarvas; sisakdísz: koronából kinőtt nyállal átlőtt nyakú szarvas, a korona két szélén szárnyakkal. A könyv utolsó lapját végül Brassó város címere díszíti, melyet mi is közlünk e cikkünk bevezető sorainak záródíszetül.

Bibliografia 29. száma, 85–93. l. — R. M. K. II. kötete 158. sz.

¹ A szláv szavakat szintén oláh fonetikával írtuk át s e szerint oláh kiejtéssel olvasandók.

² Érdekes tudni, hogy a brassói nyomdát ekkoriban Rasor (Nyirő) János vezette.

1582. Szászváros.

[Palia...] — Ó-szövetség, oláh nyelven.

Cu bună voe și destoinic mila lu dumnezeu | aceste cărți creștinești ă'sū orândite | după voia lu dumnezeu cu știrea măriei luî | Batărū jigmunū Voivodulū ardeluluî și | a țariei ungurești și cu știrea și cu voia a | toți domnilorū marī și sfeatnici ai ardea|luluî: peîntu întrămătura besearceei | sfântă aromănilorū poftindū tot binele | ispășenie creștinilorū romăni: care ispășenie | numaî dela tine doamne cearemū printru | siengurū sfântū fiulū tău isus hristos | domnulū și ispășit[or]ulū nostru Aminū :: Și sau început aceste cărți, luna, Noemvrie. 14 | și sau săvârșitū în lun[a. iunie], 14 zile | Văleato, 7090, rujdest[va hristovo]. 1582.

Ez a cím az 1. levél hátlapján van, a Báthoryak címerével díszített fejléc alatt. Értelme szerint ez a könyv Báthory Zsigmond erdélyi és magyarországi vajda ő Nagysága, az erdélyi főrendek és tanácsurak tudtával és akaratával nyomtatott az oláh szentegyház javára [1581] november 14-ikétől

АМНАА АС ХУНОСЪД АННАСАА АС Батвръ
 Жирмѡна вѡнѡдѡ ардеабди . азди
 аснатѣте иврун сирн аносѣте тѣте
 деа сзю . Битіе . ши Нохоха .
 уади дѡна де стѣгъ ши вестн внтѣсь Гестн .
 фрѣнци алекс хѡнолю ардеабди ши цврен
 оунобруши . азди вторю андеа цѡу атѣте
 доѡ иврун сзфіе пзртѡ пана дѡне сѣд ва ши
 алаате тнпзри ши сѡате ши мзрѣ ад Гестн
 фрѣнци фѡу тѡ ацюторна ши аѣвекри ан
 оро ала мѡутѡ . ши цѡ аци ѡамени вѡи
 л нѣк аз анѡ енне ши аѣв дзрѡитѣ вѡу фран
 роу азилорь пентрѡ атѣа рѡгацн прѣ дѡне сѣд .
 прѣнтрѡ мзрѣ адн .
 де анмала адн дѡне сѣд сѡ шѣреанѡ дѡиѡ ме
 мѡерѡу маре а тнп арелорь . ши цѡ маріенѡ ан
 гакъ аз андѡ анна нѡлѡтѡ тѣте иврун тѣ
 тнндѡ ши не пазѡрѡ ши аѣмѡ сирнѣ вѡу фра
 цнаѡ рѡмзни . ши ле тѣтнцн иврун афла а
 нтрѡ а де мзрѡ рнтарю сѡдмпѡ ши вестн сѡ не
 сфзршнтѣ . ивнѡ ацѣвѣцн фѡлеѡу вѡ
 нѣцнлорь : ши плата пѡра
 телорь ала дѡне сѣд ан
 трѡ тѣте иврун :
 Сирн деѣд тѣте иврун офнтѣ : анн . 3 . р .
 Пѡрѡждѣтѣа хѣѡ : а фѡнѡ . нѣцѡ лоѡас . аї .
 алетатѣ анѡрѡаніѣ :

1582 június 14-ikéig. Ezután következik a könyv Bevezetése, de a 2. levél minden példányából hiányozván, csak végét ismerjük s ebből megtudjuk, hogy zsidó, görög és szerb nyelvekből fordította oláhra: Tordasi Mihály, az erdélyi oláhok választott püspöke, Herce István karánsebesi prédikátor, Zákán Efraim sebesi tanító, Pestisel Mózes lugosi prédikátor és Akirie hunyadmegyei esperes segítségével.

A Bevezetés utolsó lapjából — melyet hasonmásban is bemutatunk — kitűnik, hogy a könyv híres vitéz Geszti Ferencz zászlósúr, választott erdélyi és magyarországi hadnagy, dévai lakos és mellette sok jó úr nagy költséggel nyomtatott s vele az oláh testvéreket megajándékozván, kéri őket, hogy imádkozzanak érte. Nyomtatta Serbán diák, a nyomtatás nagymestere és Marién diák 1582 július 14-én Szászváros várában.

Ivréttí, 6 sztl. és 158 számozott (21—27 soros) levélnyi, az 1577-iki ó-szláv-oláh zsoldárkönyvére emlékeztető betűkkel nyomtatva. Négy példánya közül van egy-egy a gyulafejevári gr. Batthyány-könyvtárban, a balázsfalvi egyházmegyei könyvtárban s a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.

A kötet első 11 fogását (quaternio) Mózes első könyve, a *Genesis* foglalja el, melynek címe: Bitia, a 12—20. fogáson meg második könyve, az *Exodus* fordítását találjuk, ezzel a külön címmel: Ishodű.

Bibliografia 30. száma, 93—98. l. — Könyvkiállítási emlék (Budapest, 1882.) 148. l. — R. M. K. II. kötete 170. sz. — Densúsianu Miklós ismertetése, a „Magyar Könyvszemle” 1879. évf. 157—158. l. — Veress Endre: Geszthy Ferencz várkapitány (Déva, 1898.) 17. l.

1583. [Brassó.]

[Cetveroevangelie.] — Négyes evangelium, ó-szláv nyelven.

Ivréttí, vörös-fekete (22—25 soros) nyomású 205 levélnyi; egyetlen csonka, hibás példánya az Athoshegyi Hilandar-kolostorban. Végszavai szerint Péter vajda fia,¹ vajda megbizásából nyomatta uralkodása első évében [Koreszi] diákonus és Mänäila a 7091-ik esztendőben.

Bibliografia 31. száma, 99. l.

¹ Nevének helye kiszakadt, de Péter vajda fia Mihne volt, csak hogy az ő uralkodásának első éve 1585-re esik; itt tehát valamelyes hiba van, azért nem írták ki nevét a Bibliografia szerzői sem.

1588. Brassó.

[Sluzebnik.] — Liturgia, ó-szláv nyelven.

4-réttí, 105 levélnyi, vörös-fekete (12—15 soros) nyomással. Egyetlen példánya a balázsfalvi egyházmegyei könyvtárban. Utolsó lapja szerint: nyomtatta Mihne havasalföldi és Báthory Zsigmond erdélyi vajda ő Nagyságék idejében 1588 augusztus 1-től szeptember 25-ig Brassó csodálatos városában, Serbán, Koreszi diákon fia, bevégezvén brassói Pop Mihály.

Bibliografia 32. száma, 99—100. l.

[1588 körül. Brassó.]

[Sluzebnik.] — Liturgia, ó-szláv nyelven.

4-rétfű, (17 soros) 277 levélnyi, vörös kezdőbetűkkel; egyetlen csonka példánya a Román Akadémia könyvtárában. A francia Picot¹ 1520—25 köztinek mondja, a Bibliografia szerzői azonban helyesebben 1588 körül megjelentnek és brassóinak tartják.

Bibliografia 33. száma, 101—102. l.

¹ Az oláh nyomdászatról szóló műve a következő: Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVIe siècle. Par Picot Émile, professeur à l'école des langues orientales vivantes. Extrait du Centenaire de l'école des langues orientales vivantes. Paris. Imprimerie nationale. MDCCCXCV. Nagy 4-rét, 2+43+3 lap. (Ismertette Costa János a „Magyar Könyvszemle“ 1896. évf. 192—199. lapján.)

1641. [Gyulafejérvár.]

[Kazania.] — Evangelium, oláh nyelven.

Ivrétű, 330 sztl. (27—33 soros) levélnyi; címlap nélküli két példánya a balázsfalvi egyházmegyei és a szebeni érseki könyvtárakban, majdnem szószerinti, de hibákkal telt, gondatlan utánnyomása az 1581-iki brassói Evangeliarumnak. Bevezetése szerint látván Genadie erdélyi arhimetropolita, mennyire megfogyatkozott az oláh nyelvű Evangelium, elhatározta papjaival újranymatását. E végre midőn bejött Havasalföldéből popa Dobre daszkál, hogy itt Erdélyben nyomdát alapítson, az érsek könyörögni ment Rákóczy György fejedelemhez, engedné meg neki e könyv kinyomatását, a mit engedélyével meg is kezdett; de halála törtévé, meghagyta a gyulafejérvári érseki székében leendő utódjának, hogy végezze be a nyomtatást, a mit aztán Iorist arhimetropolit Isten akaratával teljesített is.

Bibliografia 40. száma, 115—118. l.

[1642. Gyulafejérvár.]

Catihismus creștinesc. — Keresztyén katekizmus.

Egyetlen példánya sem ismeretes, csupán Varlaam moldovai metropolita idézi 1645-ben reávonatközzélag írt *Válaszában*¹ fenti címét. Évét a *Bibliografia* szerzői (Cipariut követte) 1640-re teszik, de ez hibás; sőt mivel a könyvet I. Rákóczy György abban a Gyulafejérvártt kelt 1643 október 10-iki oklevelében, melylyel az (1640 szeptember 3-ikán) elhunyt Genadie (Brádi György) érsek utódjául Simon István pópát nevezi ki erdélyi vladikává, úgy említi, mint a mely akkoriban adatott az oláhoknak, elrendelvé kinevező levele 2. pontjában, hogy a Catechismust maga is elfogadja, másokkal elfogadtassa és taníttassa,² azt hisszük, 1642-ben nyomtatott,³ a mit megerősít az a tény is, hogy Varlaam érsek 1642-ben tartotta a káté elleni zsinatát. — Kiadására pedig az indíthatta a fejedelmi nyomdát, hogy ugyanekkor készült el a latin-magyar káté új, harmadik

kiadásával, melynek 1636-iki és 1639-iki kiadásai ekkorára — úgylátszik — elfogytak. Egyébként a káté oláhra fordított kézírata már 1640 őszén készen volt⁴ és megjelenése Geleji Katona István erdélyi református püspöknek tulajdonítható, a ki kinyomatását állandóan sürgette.

Bibliografia 38. száma, 107. l.

¹ Az érsek e magyar irodalomtörténeti vonatkozású művének ma már egyetlen példánya sincs meg, de Sinkai szerint „Anticatechismus Calvinianus“ volt a címe és Szucsavában nyomtatott 1645-ben, s az előszavából krónikájába átvett részletből megtudjuk, hogy Varlaam érsek elolvasván a kátét, lelki halált okozó méreggel teltnek találta, a miért zsinatra híván össze Havasalfölde és Moldova papjait, kötelességének tartotta elibük terjeszteni a káté ferditéseit és csábító hizelgéseit, hogy lássák, mennyire elferdítik az eretnek-könyvek a Szentírás szavait és értelmét!

² Szövegét ld. *Sincai* György „Chronica Românilor“ második kiadása III. k. (Bukurest, 1886.) 59—65. l.

³ Sinkai adatai nyomán írt róla „Egy Kálvin-káté története Jászvásáron 1642“ címen Koós Ferencz a Kolozsvári Nagy Naptár 1867. évf. 71—72. l.

⁴ Ezt Geleji Katona István az oláh püspöki szék betöltése iránt Gyulafejevárt írt 1640 szeptember 22-iki javaslata 7-ik pontjából tudjuk; *Uj Magyar Múzeum* 1859-iki I. k. 216. l.

1648. Gyulafejevár.

NOULŪ¹ TESTAMENTŪ. | saŭ, | IMPĀKAREA, AU LEAGEAI, NOAO. | aluŭ Isos hristos Domnuluŭ nostru. | Isvoditŭ cu mare socotintŭ, dein | isvodŭ Grecescu, ŝi slovenescu, pre | Limbă Rumânească, ku îndemnarea ŝi | porunca, deinpreună cu toată keltuiala, | A măriei sale, | GEORGIE RAKOŢI, | CRAIULŭ, | Ardealuluŭ, i procea. | Tiparitusau întru a măriei sale | Tipografie, Deintăiu nou, | în ardealŭ în cetatea, | BELGRADULUI. | Anii, dela întruparea domnuluŭ ŝi măntuitoruluŭ nostru Isos hristos. 1648. | Luna luŭ Genuariu, 20.

Magyarul: Új testamentum vagyis kibékülés, azaz a mi Urunk Jézus Krisztus új törvénye. Nagy gonddal fordítva görög és ó-szláv forrásokból oláh nyelvre Rákóczy György erdélyi király buzdítására, rendeletére és költségén, nyomattatván ujonnan ő Nagysága nyomdájában, Gyulafejevár várában, 1648 januárius 20-ikán.

Ivrétŭ, 336 sztl. keretes levélnyi, vörös-fekete (34 soros) nyomással. A Román Akadémia könyvtárának példányán kívül meg van még: a máramarosszigeti református lyceumi, a balázsfalvi érseki könyvtárakban, Hát-szezen, Soós könyvtárában² és az avasfelsőfalusi gör. kath. egyház tulajdonában.³ A címlap hátlapján Rákóczy György fejedelem fametszetŭ címerével, melyet mi is bemutatunk cikkünk záródíszeként. A fejedelemhez intézett ajánlólevelét írta és aláírta: Simion Stefanŭ, a gyulafejevári érseki szék, Rév,⁴ Máramaros és egész Erdély érseke és mitropolitája.

Ez ajánlólevél magasztos szavakkal dicséri a fejedelem istenes kegyességét, hogy míg egyik kezével országát védelmezi az ellenségtől, a másikkal

Isten országát igyekszik megteremteni a földön, az által, hogy birodalmában minden nyelven hirdessék az Ur szavát. E végből minden esztendőben idegen országokba küld embereket, hogy ott megtanulva a Szentírást, hazatérve terjesszék itthon az Ur szavát. Ezenkívül nagy költséggel épített templomokat, sőt látván, hogy az országában élő oláhoknak nincsen meg teljesen sem az Uj-, sem az Ó-Testamentum, elrendelte e sorok írójának, hogy keresztesen papjai között hozzáértő embert, a ki lefordíthatja oláh nyelvre, a mi megtörténnén, a fejedelem idegen mestereket hozatva, nyomdát állíttatott fel e mű kinyomatására, kiket kincstárából fizetett, mely nagy költségéért és szent cselekedetiért illendőnek tartotta, hogy ez a munka az ő neve alatt jelenjék meg, a miért örökké fognak testi és lelki javaiért imádkozni az Istenhez és Krisztushoz. — Cipariu szerint fordította Silvester szerzetes, a ki munkájával 1644 nyarán készült el, a miért a fejedelem neki jutalmul ötven forintot s egy dolmányra való posztót adatott püspöke (Geleji Katona István) által⁶.

A könyv maga közel két esztendeig készült, a mennyiben a fejedelem 1646 januárius 7-én Fogaras várából írt levelében említi először, hogy ki akarja nyomtatni a Bibliát oláh nyelvre, melyhez az oláh betűöntőnek Magyarországról hozatott piskolczot; a kész könyvből megmaradt példányokat pedig a Rákóczyak letüntével az ecsedi várba vitték s még fél-század mulva (1690 október 5-én) is kínálják az oláh bibliákat eladásra, ha árosa találkozik.⁶

Bibliográfia 54. száma, 165—170. l. — R. M. K. II. kötete 684. sz. — Marosán Viktor: Rákóczi-féle román egyházi könyvek; Budapesti Hirlap 1902. évf. 353. sz. 44—45. l.

¹ Mivel a kalapos oláh betűkből nagybetűnk nincsen, kénytelenségből kicsi betűvel írjuk át hiányzó hangzóinkat.

² E két utóbbi Szabó Károly kézírati jegyzete szerint.

³ Marosán Viktor adata nyomán.

⁴ Irva így: mitropolitul Vaduluí, a szolnokdobokamegyei Révkolostor oláh nevérol nevezve, melynek címét ekkoriban az erdélyi vladika hivatalosan használta.

⁵ Rákóczy György feleségéhez, Lorántffy Zsuzsánnához Tokajról, 1644 augusztus 27-én írt levelében; *Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése* 235. l.

⁶ Az idézett keltű két levelet kiadta Thaly Kálmán (Valentinus bujdosó) a *Századok* 1871. évf. 718. l.

1648. Gyulafejérvár.

CATECHISMUS | Az az: | A Keresztyéni vallasnak és Hűtnek | Rövid Kérdésekben és feleletekben foglaltatot, | szent írásbéli bizony-sagokkal meg-erő-|sítettet summaja avagy veleje. | Mellyet | Deák és magyar nyelvből Olah | nyelvre fordítot. | FOGARASI ISTVAN | Lugosi már az igasságot rész szerint | meg-ismet Olah Magyar Eccle-siának lelki Pásztora. | 2. Timoth. 3. v. 15. | Es hogy gyermekségedtől fogva | tudgyad a' Szent írásokat, mel-lyek tégedet böltsé tehetnek | az údvösségre &c. | Fejervarat Nyomtatattott. | Brassai Major Marton által | 1648. esztendőben. |

4-rétű, (23—24 soros) 48 lapnyi; két példányban, a marosvásárhelyi és sepsiszentgyörgyi református főgimnáziumok könyvtáraiban. A címlap hátlapján kezdődő magyar előszavát a káté fordítója, Fogarasi István Barcsai Ákosnak, Lugos és Karánsebes főbábjának, Szörény vármegye főispánjának ajánlja, elmondván benne, hogy ezt a kis kátét a tanuló ifjak segítségére fordította le, mert míg a zsidó gyerekek már 5—6 esztendőskorukban szépen olvassák a szentírást, nálunk „a mi magyarink között 20 avagy némely 25 esztendőskorú legény is alig forgatott kezében életében bibliát“, a minnek főleg ritkasága az oka. Ezért fordította ezt a kis bibliát is (miként a katekizmust néhai Alstedius fejevári tanár nevezte) oláh nyelvre a lugosi és karánsebesi tanulóifjúság számára, „hogy így megtanulván az ifjúság az hűtnek fundamentomát, maga saját nyelvén áldhassa, dicsérhesse az ő Teremtőjét“ és hálát mond a bánnak, a ki midőn ezt a szándékát neki megjelentette, készségesen ígérte támogatását a kinyomtatásra, miután Dávid zsoltárai fordítását is elkezdte s azt ki is akarja egybekkel együtt oláh nyelven adni.

A 7-ik lapon találjuk a káté következő oláh-latin címlapját:

CATECHISMUS | Atsaja ej atsaja; | Summa szau Meduua à uluitej si à kre-|dinciej Christinaszkæ, kuprinsze en En-|treberj, si Reszpunszurj szkurta; si ku | adeveretury den szkíptura szven-|tæ enterite. | Catechismus Latino, Ungarico, Walachicus | Translatus operâ ac Studio Stephani Foga-|rasi Symmistæ Oppidi Lugas, Anno 1647. | die 18. Decembri.

A Szentírásból vett idézetekkel tarkított káté áll három részből és végső szavai: Soli Gratias Tibi, ó Gratiöse Deus.

A sajtószzerű oláh szöveg különös magyar és latinos fonetikával és latin betűkkel van átírva a könyvecskében, mely e tekintetben a legrégebb ilyenemű kísérlet.

Bibliografia 53. száma, 160—164. l. — *R. M. K. I. kötete* 803. sz. és *II. kötete* 683. sz. *De a Bibliografia nem említi.*

1651. Gyulafejérvár.

ספר תהלים | PSALTIREA | Ce se zice, KÄNTAREA, | A FERICITULUI PROROC ŞI IMPĂRAT DAVIDU | Ku cãntãrile lui Moisi. | Şi cu summa Şi rânduiala, la toţi psalomii. | Isvoditũ cu mare socotinţã, den isvod | jidovescũ, pre limba rumãneascã. | cu Ajutorulũ lui Dumnezeũ, Şi cuîndemnarea Şi porunca, deînpreunã cu toatã keltuiala A mãriei sale | GEORGIE RAKOŢI, | Kraiulũ Ardealului, i procea. | Tipãritusau întru A mãriei sale Tipografie, | Dentãiu Noao, în Ardealũ în cetatea, | BELGRADULUI. | ve leato, 7159. A ot rujdstva hristova, 1651. dekem[vr]ie 25, dnia.

E keretbe foglalt címlap értelmében ez a Zsoltárkönyv fordított nagy gonddal oláh nyelvre Rákóczy György erdélyi király ó Nagysága

rendeletéből és költségén, nyomattatván ujonnan a fejedelem gyulafejérvári nyomdájában, 1651. december 25-ikén. (Cipariu ezt a fordítást is Silvester szerzetesnek tulajdonítja.)

4-rétű, 18 sztl. és 300 számozott, keretes, vörös-fekete (16 és 21 soros) levélnyi. A Román Akadémia könyvtárának példányán kívül meg van Balázsfalván s a máramarosszigeti református lyceum könyvtárában is. A címlap hátlapján Rákóczy György fejedelem (előbbi) címere van, a következő öt levelen pedig a fejedelemhez intézett ajánlólevél, melyben el van mondva a Szentírásból és Krisztus kijelentéseiből vett idézetekkel, mily semmirevaló és haszon nélküli a templomban és gyülekezetekben elhangzó idegen nyelvű beszéd, melyet a hivek nem értvén meg, elégedetlenül távoznak, sőt még azok a papok is bűnhődni fognak, kik a templomban idegen nyelven végzik az istentiszteletet, miként a római pápák, a lusta barátok és patarénusok, meg az apácák, a kik bár nem tudnak írást, mégis idegen nyelven éneklik a Miatyánkot és Ave Mariát meg a zsoltárokat, mint a lúdak és madarak, melyek ember-módjára szeretnének beszélni. Mindezeket látván és meggondolván, a fejedelem Isten dicsőségére nagy kegyesen elrendelte az oláh papoknak és fejüknek, Semeon Stefan gyulafejérvári érseknek, hogy fordítsák le Dávid zsoltárait zsidóból oláh nyelvre, hogy azokat kicsiny, nagy megérthesse, a mit költségével elvégezvén, kéri Istent, hogy tartsa meg házával és országával együtt sok esztendeig boldogan, hogy ők is békességesen élhessenek szárnyai alatt.

Bibliografia 60. száma, 184—190. l. — R. M. K. II. kötete 752. sz.

[1653. Gyulafejérvár.]

[Diploma sacerdotibus Valachicis datum.] — Az oláh papoknak adott diplomák, oláh nyelven.

Egyetlen példánya sem ismeretes, de Sinkai krónikája szerint II. Rákóczy György rendeletére 1653-ban jelentek meg hasonló oklevelek¹ s ez a kiadása meg volt Cipariunak, de elvesztette 1849-ben; hanem azt mondja, hogy még Barcsai Ákos 1659-iki diplomája is benne volt, a miért kiadási éve ennél korábbi nem lehet. Magunk részéről azonban azt hisszük, hogy ez nem volt valami önálló könyv, hanem az erdélyi oláh vladikák részére fejedelminktől kiadott különböző kinevező okleveleknek egyes lapokon (egylevelű nyomtatványokként) való alkalmi kiadása, melyek aztán könyvbe kötve kerültek Cipariu szemei elé, s ha volt is köztük tényleg Barcsaitól való diploma, az nem lehetett gyulafejérvári, melynek oláh nyomdája — úgy látszik — az 1657-iki tatár dúlásakor elpusztul.

Bibliografia 63. száma, 206. l.

¹ Ebből közli pl. Sinkai id. krónikája II. k. 504—506. l. Báthory Gábor fejedelemnek Gyulafejérvártt, 1609. június 9-én az oláh papok érdekében kiadott oklevelét.

1656. Gyulafejérvár.

Skutulü katikizmuşului ku răsponsu, dein scriptura svântă. în potriua răsponsului a doao țări, fără scriptură svântă. — A katekizmus védelme a Szentírásnélküli két ország feleletére vonatkozó s a Szentírásból vett válaszszal.

E címe után közvetlenül következik a szöveg.

Kis 8-rétű, 235 levélnyi, melynek alján ez áll: Nyomatva Gyulafejérvár várában, 1656 június 25-ikén. Egyetlen példánya Moldovan I. M. balázsfalvi kanonok könyvtárában. Folytatása a 237—373. levelen: Cinul, și învățătura pre scurtü, de sfintele Taine Kolofonja: Vleat 1656. Kor. Geor. Mol. — Tartalmazza a keresztelés, Urvacsora és házasság leírását, megfelelő imákkal.

Újra kiadta Baritiu György „Catechismulu Calvescu inpusu clerului si poporului romanescu sub domni'a principiloru Georgiu Rákoczy I. si II.“ címen Nagyszebenben 1879-ben, a Román Akadémia költségén. Ez újnyomat címlapja szerint az eredeti második kiadása e műnek, de mennyiben tér el az elsőől, nincs alkalmunk megvizsgálni. Az is különös, hogy a könyvnek nincsen semmi előszava vagy ajánlása, a miből kiadása okát és körülményeit megtudnánk. — Baritiu kiadása nyomán *Hunfalvy* Pál részletesen ismertette (a *Századok* 1886. évf. 475—489. l.) az oláh kátét, melyről — néhány egyezése alapján — azt hiszi, hogy Lukaris Cyrill konstantinápolyi pátriárka (Genfben, 1629-ben megjelent) Hitvallása felhasználásával készült.

Bibliografia 64. száma, 207. és 537. l.

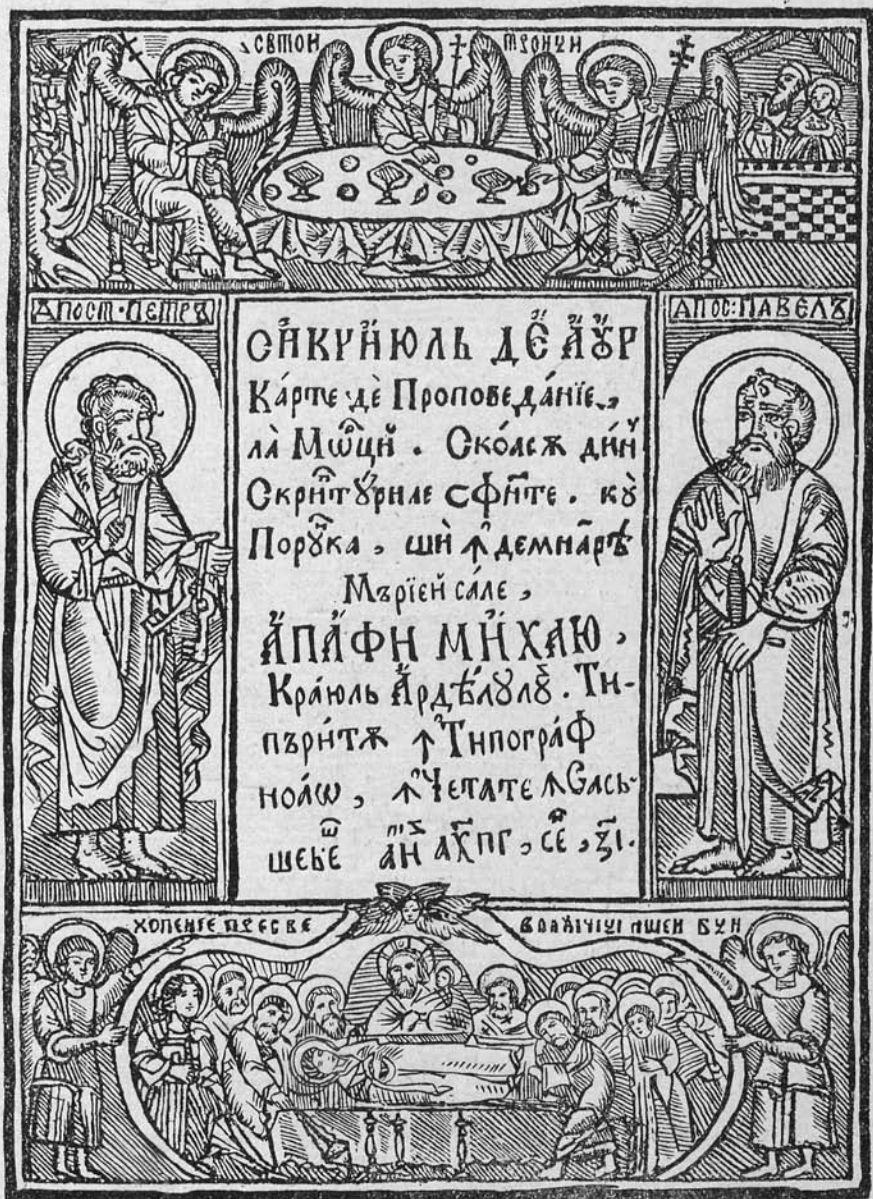
1683. Szász-Sebes.

SIKRIULŰ DE AUR | Karte de Propovedanie, | la Morțî. Scoasă din | Scripturile sfinte. cu | Porunca, și îndemnarea | Măriei sale, | APAFI MIHAIU, | KraiulŰ Ardealului. Ti-|părită în Tipograf[ia] | noao, în Cetate în SasŰ-|sebeș. anii 1683, sep. 17.

Ez a címlap — melynek hasonmását is bemutatjuk — magyarul így hangzik: *Arany koporsó*. A halottak temetésére való szentbeszédek könyve. A Szentírásból szerkesztve és nyomatva Apafi Mihály erdélyi király ő Nagysága parancsára és buzdítására Szász-Sebes városában, az új nyomdában, 1683 szeptember 17-én; míg utolsó sorából azt is megtudjuk, hogy nyomtatását márczius 15-ikén kezdték meg.

4-rétű, 4 és 168 sztl. (20 soros) levélnyi, a Román Akadémia könyvtárában; csonka példányát dr. Dăianu Illyés kolozsvári esperes könyvtárából ismerem.

A címlap hátlapján Apafi fejedelem címere, két oldalt neve és címei kezdőbetűivel, alatta meg a Szentírásból vett öt sornyi idézettel, miként

A szász-sebesi 1683-iki „Arany koporsó“ cím- és hátlapja.

* * * * *
 ЧИСТИТЪ ШИ ПОЪ ЛЪМНАТЪ СЪМНІ . ЯЛЪ МЪРІЕНІ
 СЪЛЪ КРАЮЛЬ ЯРДЪЛЪЛЪНІ :

ЯПОКАЛІФІНІ , КА , Д , СЪ , ГІ . Фернціці мѡ
 цїні карїні мѡ дѣкѡм ѱ ДМНЪЛЪ :
 ЛА ОВІМАЛЪНІНІ , КА , НІ , СЪ , ГІ . КЪ ДЕВІЦА ВІА
 ТРЪПЪЦЕ МЪРІВЕЦЪ : ІА РЖ ДЕ ВЕЦЪ ШМОРЖ КЪ
 ДУХЪ ФАПТЕЛЕ ТРЪПЪЦІІ ВІАВЕЦА .

képünkön látható. Az utána következő Ajánlásban Vinczi Popa János az összes esperesekkel és erdélyi oláhok gyülekezetével elmondja, hogy Apafi uralkodása alatt nemcsak békességben éltek, de az elszomorodott egyházak is érezték védelmét. Ezért elgyengült és sötétségben élő nemzetiségével hálával vannak ő Nagysága iránt, de azt gyengeségükben imánál egyébbel nem fejezhették ki. Most azonban, hogy Isten megsegíté őket arra, hogy a fejedelem parancsára nyomdát állíthattak, annak első termékét kegyeletes szívvel ajánlják fel neki és ígérik, hogy a míg Isten megtartja őket, mindhalálig szolgálni fogják.

Bibliografia 80. száma, 269—273. l. — R. M. K. II. kötete 1532. sz.

1685. Gyulafejérvár.

Kărare prea | scurtă | Pre fapte bune îndreptătoare. In Belgrad 1685. — Jó cselekedetekre vezető rövid ösvényke.

Egykor létezett három példánya közül ma már csak egy ismeretes, a balázsfalvi érseki könyvtáré, de az is csonka, 8-rétű (16 soros) 109 levélnyi; első 4 levele a címlappal és ajánlással hiányzik, hanem a *Bibliografia* szerzői, Popp Vasília 1838-iki leírása szerint 1685-re és Gyulafejérvárt nyomtatottnak mondják. A Cipariu által lemásolt előszavában — sajátosképpen — ifjabb Apafi Mihály választott erdélyi királynak ajánlja Vinczi Popa János, a ki ezt a munkát az oláh nemzetség hasznára, oláh nyelvre fordította, kiemelve benne, hogy alatta is olyan békében akarnának élni, mint eddigelé édes atyja védőszárnyai alatt.

Forrását a vinczi János pap elhallgatja, pedig könyve nem egyéb Kézdivásárhelyi *Matkó* Isván felsőbányai lelkész-tanító „Kegyese cselekedetek rövid ösvénykéje“ című műve fordításánál, mely 1666-ban Szebenben jelent meg 12-rétű 111 lapon.¹

Bibliografia 82. száma, 275—277. l.

¹ Teljes címét ld. a R. M. K. I. k. 1044. sz. a.

[1685.] Gyulafejérvár.

CEASLOVEȚŪ | care are întru sine | SLUJBELE, DE | Noapte, și de zi | Scoală pre Rumănie de | pre Slăvenie și tipărit | IN MITROPOLIA | Belgraduluî în zilele | Prea luminatuluî Dom[n] | APAFI MIHA[lű] | KraiulŪ Ardea[luluî] | Anii

E nyomdai díszítésekből összeállított keretes címlap magyar értelme: Kis horarium, mely magában foglalja az éjjeli és nappali szolgálatokat. Ó-szlávból fordított oláh nyelvre és nyomtatott a gyulafejérvári érsekségben Apafi Mihály erdélyi király napjaiban . . . , éve azonban kiszakadt a címlap jobb sarkával s így bizonytalan.

Kis 8-rétű, 4 sztl. és 204 (16 soros) levélnyi. Egyetlen példánya a balázsfalvi érseki könyvtárban. Előszavában Vinczi Popa János elmondja,

hogy ezt a könyvet az egyház és az oláh nemzetség segítségére szerezte és nyomatta ki Varlaam gyulafejevári mitropolita költségén, akkor, midőn ő Szentsége Apafi fejedelem és a zsinat akaratával megválasztatott. A Tartalommutató végén levő kolofon szerint készítették a könyvet Vinczi Popa János és Dályai György esperes,¹ nyomatta Ieromonah Jusziif, Tipograf Rus.

Bibliografia 84. száma, 279—280. és 537. l.

¹ Itt még így írja alá nevét: Protopop¹ Gheorghe din DaŃa, de már később emigy: Dăianul.

1687. Gyulafejevár.

RĂNDUIALA DIĂKO|NSTVELORŭ ŞI CU A VăZ|glaşeniilor, care se zic la Liturgie. | Şi Rânduiala Vecerniei, şi cu a | Utranei. | Scoase şi Tocmite di pre Limba | Sloveniască, pre limba Rumănească. | cu Blagoslovenia prea ot Svinţitului, | Kir, VARLAAMŭ: Arhiepiscopŭ şi | Mitropolitŭ Belŭ Gra|dului, iprocea. | Akumŭ întăii sau Tiparitŭ. | întru folosulŭ, şi înţelegerea | Pravoslavnicii Rumanesti besereci | ca toŃi Preotii şi Diakonii, | ca să poată cunoaşte pe Iesne: de a | sluji cum să cade, pe orânduiala lor. | în Scaunulŭ Mitropolii Belŭ Gra|dului Tipărintusă. | Anii Domnului, 1687. Lun: Sep: 1.

A vörös-fekete nyomású keretes címlap értelme magyarul: Az egyházi diakonusok és a liturgiai exklamatiók rendtartása és a vecsernye és reggeli isteni tisztelet rendtartása. Ó-szláv nyelvből fordítottatott oláhra és nyomtatott Varlaam gyulafejevári mitropolita megbízásából a papok és diakonusok javára, hogy könnyen megtanulhassanak belőle illően szolgálni; Gyulafejevártt, 1687 szeptember 1-én; kolofonja szerint Kiriak betűöntő és nyomdász által.

4-rétű, 21 számozott vörös-fekete nyomású (21 soros) levélnyi. Egyetlen példánya a balázsfalvi szeminárium könyvtárában.

Bibliografia 85. száma, 280. és 538. l. — Említve a R. M. K. II. kötete 2451. sz.

1689. Gyulafejevár.

MOLITEVNIKŭ | Isvodit din Slovenie pre limba Rumănească. | suptŭ Krăirea şi biruinţa Prea lumina|tului şi Milostivului Domnŭ | MIHAILŭ APAFI, celŭ mai Mare. | din Mila lui Dumnezeu kraiulŭ Ardealului, | Domnului părţilor ţării Ungureşti, şi | Şpanului Săcuilor, i procii. | şi cu Blagoslovenia prea osinţitului | părinte, Kir. VARLAAMŭ: Mitropo|litulŭ Belŭgradului, şi a toată ţara | Ardealului, esteje i procii. | Tipăritusau în MITROPOLIA: | Belgradului. | Anii domnului, 1689. April, 22 de zil.

A vörös-fekete nyomású keretes címlap magyar értelme: Szerkönyv, mely fordítottatott ó-szlávból oláh nyelvre idősbb Apafi Mihály erdélyi király . . . idejében és Kir Varlaam gyulafejevári és erdélyi mitropolita jóváhagyásával nyomtatott Gyulafejevártt, 1689 április 22-én.

Kis 4-rétű, 6 sztl. és 199 vörös-fekete (21 soros) nyomású levéllyi. A Román Akadémia könyvtárának példányán kívül meg van Moldován I. M. kanonok balázsfalvi- és (csonkán) a zarándi gör. kel. tanító-egyesület s a sepsiszentgörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában. Varlaam érsekhez és a gyulafejérvári, révi, szilvási, fogarasi, máramarosi s a magyarországi püspökök fölött való mitropolitához intézett ajánlólevele végén Vinczi Popa János kijelenti, hogy mivel költsége nem volt elég, az ország jövedelme is szűkös lévén, a nyomtatáshoz hiányzó összeget maga az érsek pótolta, a miért nem szűnik érette imádkozni. A könyv utolsó soraiban meg Kiriak nyomdász kéri az olvasók szives elnézését netaláni sajtóhibáiért, lévén maga is gyenge, hibákkal telt ember.

Az 1564-ikihez hasonló, de teljesebb szerkönyv, az egyházi szertartások és imák végzéséről.

Bibliografia 87. száma, 291—296. l. — *R. M. K. II. kötete* 1644. sz.

1689. Gyulafejérvár.

Poveste la 40 de Mucenicî în 9 Martie. Bălgrad. 1689. — A 40 szent napján való prédikáció.

4-rétű, a lapok alsó középső részén számozott (22 soros) 8 levéllyi. Egyetlen (címlap nélküli) csonka példánya Moldován I. M. balázsfalvi kanonok könyvtárában. Kolofonja szerint nyomtatott 1689 július 15-én.

Bibliografia 88. száma, 296. l.

1696. Szeben.

CEASLOVEȚŪ | Kar are întru sin: Slujbel | de Noapte și de zi | Suptŭ biruința putearni | culuș și încununatului: | IOSIFŪ Leopoldŭ, | Kraiul budii, și Țărăi ungureșt: și Ardealuluș. | Tipăritusa în vestita | Cetate a Sibiuluș. | Anii Domnului: 1696.

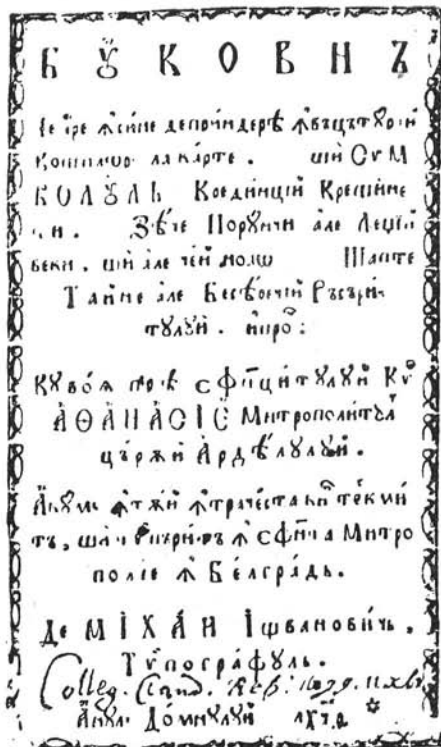
Magyarra téve: Kis horarium, mely magában foglalja az éjjeli és nappali szolgálatokat. Nyomatott a hatalmas és dicső József Lipót budai, magyar-és erdélyországi király uralma alatt, Szeben híres városában, 1696-ban.

Kis 4-rétű, 4 sztl. és 330 számozott vörös-fekete nyomású (13 soros) keretes levéllyi. Egyetlen példánya dr. Suciú László balázsfalvi kanonok könyvtárában. Kír Theofil gyulafejérvári mitropolitához intézett ajánlólevelében „popa Kyriak Tipograful Moldovenul“ elmondja, hogy ezt a könyvet ó-szlávból oláhra fordított kéziratából az ő költségén meg Dăianul György esperes támogatásával nyomatta három inasával: Opria, Mihai Banci és Toma segítségével.

Bibliografia 101. száma, 339—340. l.

1699. Gyulafejérvár.

BUKOVNA | Ce are in sine deprinderea învățăturii | Kopiiloră la
karte. și SIM|BOLULŭ Kredinții Krestineștii. Zece Porunci ale Legii
veki, și ale ceii nouo. Șapte | Taine ale Besarecii Răsări-tului. iproci: |
Ku voia prea sfântitului Kir | ATANASIE Mitropolitulŭ | țării Ardealului. |
Acuma întâi întracesta kip tokmi|tă, și tipărită în sfânta Mitro|polie în
Belgradŭ. | De MIHAI Ișvanovicŭ, | Tipografulŭ. | Anulŭ Domnului 1699.*

A hasonmásban is bemutatott keretes (8 $\frac{1}{2}$ × 14 $\frac{1}{2}$ cm. tükrű) cím-
lap értelme magyarul: Abécéskönyv, mely magában foglalja a gyermekek
tanulási gyakorlatát és a keresztyén hit szimbolumát. A régi és új törvény
tíz parancsolatját, a keleti egyház hét szentségét stb. Főtisztelendő Kir
Atanasie gyulafejérvári mitropolita akaratával szerkesztetett és nyomtatott
először a gyulafejérvári szent érsekségben Istvánovics Mihály nyomdász
által, 1699-ben.

Hátlapján K[onstandin] és E[lena] védőszentek arczképe, a mint a keresz-
tet fogják, mely fölött Krisztus fellegekbe burkolt képe látható, alatta négy
sornyi fohással, miként hasonmása mutatja.

12-réttű, címlapos és 64 sztl. lapnyi; egyetlen példánya a kolozsvári
református kollégium könyvtárában (R. M. K. 139. szám alatt), melynek a

könyvecske előlapján olvasható sajátkezű latin bejegyzése szerint akkori seniora, Almási József adta 1699 deczember 11-ikén.

Utolsó lapja végső sorai szerint a nyomda költségét fedezték: Dăianul György esperes-nótárius és kisfaludi Pan Rácz István gyulafejevári udvarbíró.

A könyv 3—14. lapján találjuk az *Abc.* betűit, a magán- és mássalhangzókat és diftongusokat, megfelelő olvasási példákkal megvilágosítva; a tanulni készülő gyermek imáját, majd egy reggeli imát s a 19—21. lapon a Hiszekegyet; aztán Atanasie alexandriai patriarcha szimbolumát, mely a katolikus hittétellel kezdődik. Folytatólag a Tízparancsolatot nyomtatja le a könyv összeállítója kis olvasói részére, elmondván utána (a 33—38. lapon) az ó-szövetség két törvényét s az azokat kiegészítő újszövetségi hat törvényt. Ezután leírja a keleti egyház hét szentségét s a 63—66. lapon az Idvezülés három cselekedete, a Hit, remény és szeretet magyarázatával végződik a kis gyakorlati célú könyv, mely ekként egyúttal az első erdélyi oláh iskolai tankönyv.

Bibliografia 113. száma, 369. l. a R. M. K. II. kötete 1951. sz. nyomán, anélkül, hogy látta volna és leírná.

1699. Gyulafejevár.

KIRIAKODROMION | SAU | EVANGELIE ÎNVĂȚĂ-
TOARĚ | Kare are întru ia Kazaniî la toate Duminecile | preste anû,
și la Praznicele Domnești, și | la sfinții cei numiți. | Acuma întăi întru
acesta kipû așezatû și | Tipăritû, și maî luminatû în limba | Rumânească
diortositû. | Suptû biruința prea luminatului și înălțatului | IOSIF LEO-
POLDÛ. | Kraiulû Budei, și alû țărâi Ungurești, și | al Ardealului. |
Fiindû Gubernatorû țărâi măria sa Bamli | GEORGIE. | Ku Blago-
slovenia prea sfințitulû Kirû | ATANASIE Mitropolitulû Țărâi. |
În sfința Mitropolie în BELGRADÛ. | In anulû dela mântuirea
Lumiî 1690. | De Mihaî Ișvanovicî Tipografulû | Tu ex Ougrovlahia.¹

A nyomdai díszítésekkel keretezett (13¹/₂ × 22¹/₂ cm. nagyságú) pirosfekete nyomású címlap magyar értelme: Kiriakodromion vagy Tanító Evangelium, mely magában foglal beszédeket az év minden vasárnapjára, az Úr ünnepeire és a megnevezett szentekre. Most először oláh nyelven kinyomtatva József Lipót budai, magyar- és erdélyországi király ő Felsége uralkodása idejében, gubernátor lévén Bánfi György ő Nagysága, az ország mitropolitája, Kir Atanasie ő szentsége áldásával a gyulafejevári szent mitropoliában az 1699-ik esztendőben, a Havasalföldből való Istvánovics Mihály nyomdász által.

A címlap hátlapján a gyulafejevári mitropolia vednökének, a Szentháromságnak jelképe, fametszetben és alatta 8 soros dicsőítő vers róla.

Ivréttű, 3 sztl. és 415 számozott (31 soros) levélnyi. Két példány ismeretes: a Román Akadémia és az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtáráé,

mely ismeretlen, de amannál teljesebb, mert utolsó lapja is meg van. Kir Atanasie érsekhez és gyulafejevári, révi, máramarosi, szilvási, fogarasi, erdélyi és a magyarországi részek, kővárvidéki,² szilágyi és krasznai mitropolitához intézett ajánlólevelében elmondja a nyomdász, hogy ez a könyv az ő, Dăianulă György esperes-nótárius és Kisfaludi Rác István gyulafejevári udvarbíró költségén, meg Brankován Konstandin Basarab havasalföldi vajda kegyes támogatásával jelent meg, a ki meghallgatván a mitropolita könyörgését, mivel Erdélyben ekkor nem volt oláh nyomdász, őt küldte be az érsek és a zsinat szolgálatjára.

A könyv utolsó lapján öt sorban el van mondva, hogy nyomtatása kezdődött 1699 márczius 1-én és végződött deczember 20-án. Utána következik a tartalomjegyzék, a lap alján meg egy hat soros csinos versben elmondja a nyomdász, hogy a könyvnyomtató épp úgy ad hálát Istennek műve befejeztével, mint a hüvös forrást kívánó szarvas és a háborgó tengeren járó, földért imádkozó hajós.

Bibliografia 115. száma, 372—377. és 538. l.

¹ A ritkítva szedett szavak, valamint a kövőbb betűk az egyes szavak elején vörös festéssel vannak nyomva.

² Ezt magyar kölcsönszóval így fejezi ki: Mitropolitulă Vidiculă Chivarulă.

1702. [Gyulafejevár.]

Pănea pruncilor, sau învățatura credinții Creștinești, . . . care o au scrisă în mici întrebaciuni și răspunsuri ungurești cinstitulă Pater Boronăi Laslo parochușul Besarecii Katholicești dela Belgrad. și sau întors în limba românească de Duma Janăș dela Borbanți. în anii Dom[nului] 1702.

Magyar értelmé: A kisdedek kenyere vagy a keresztyén hit értelmé, melyet rövid magyar kérdésekben és feleletekben írt Tisztelendő Pater Baranyi László gyulafejevári katholikus parochus és oláh nyelvre fordított Borbándi Duma János 1702-ben.

Egykorú feljegyzés nyomán 8-rétű volt, Cipariu szerint 4 sztl. és 152 lapnyi. Egyetlen példánya sem ismeretes, fenti címét is Cipariu írta le, megjegyezvén, hogy azonos lehet Baranyi Pálnak Horányi által idézett és Gyulafejevártól 1702-ben megjelent cyrill-betűs oláh katekizmusával; a mi úgy is van, mert tudjuk Baranyiról, hogy — mivel a jezsuita-rend ki volt tiltva — Erdélyben világi papi ruhában és *Bárany László* néven működött.

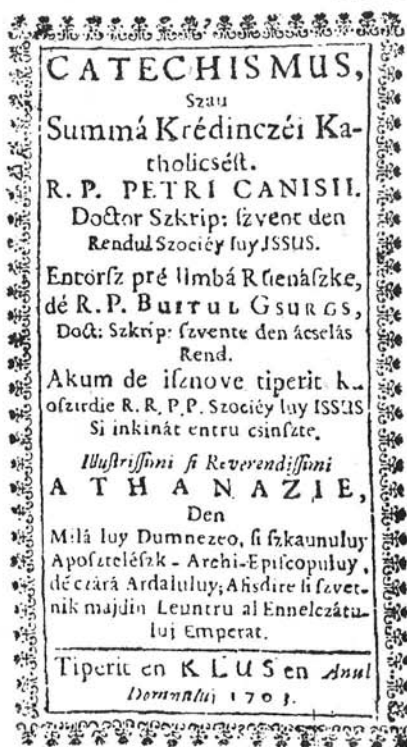
P. Szentiványi Márton jezsuita-író 1703-ban Nagyszombatban megjelent „Dissertatio chronologico-polemica de ortu, progressu ac diminutione schismatis graeci atque graeci ritus ecclesiae cum Romana ecclesia tot votis exoptata reunione“ cz. művének Kollonics Lipót biboros, esztergomi érsekhez intézett ajánlólevelében ekként ír Baranyi Pál e kátéjáról: „Plurima Catecismorum millia, Tuo iussu earundem nationum linguis et caractere impressa, atque inter plebem et teneram aetatem liberalissime distributa“,

a miből megtudjuk, hogy Kollonics érsek költségén jelent meg és osztogatták az erdélyi oláhok közt. Könyve fordítójával meg Baranyi régi jó viszonyban állott, mindjárt Gyulafejevárra kerülté óta, mivel pl. egyik leánykáját is ő temette Gyulafejevártt, 1697 Szent Jakab havának 16-ik napján.¹

Bibliografia 133. száma, 440. l. — Említve a R. M. K. II. kötete 2103. sz. a.

¹ Baranyi Pál halotti beszédét ld. „Imago vitae et mortis. Az életnek és halálnak képe“ cz. műve II. része (Nagyszombat, 1719.) 219. s következő lapjain.

1703. Kolozsvár.

CATECHISMUS,

Szau
Summá Krédinczéi Ka-
tholicsést.
R. P. PETRI CANISII.
Doctor Szkrip: szvent den
Rendul Szociéy luy ISSUS.
Entorsz pré limbá Rüenászke,
dé R. P. BUITUL GSURGS,
Doct: Szkrip: szvente den ácselás
Rend.
Akum de isznove tiperit ku
ofzirdie R. R. P. P. Szociéy luy ISSUS
Si inkinát entru csinzte.
Illustrissimi si Reverendissimi
ATHANAZIE,
Den
Milá luy Dumnezeo, si szkaunuluy
Aposztelészek-Archi-Episcopuluy,
dē czárá Ardaluluy; Ánsdire si szvet-
nik majdin Leuntru al Ennelczátu-
luy Emperat.
Tiperit en KLUS en Anul
Domnuluy 1703.

E nyomdai díszítésekből összeállított (6 × 11¹/₂ cm. nagyságú) és hasonmásban is bemutatott keretes címlap magyar fonetikával nyomtatott szövegének értelme szerint Canisius Péter *Catechismusát* vagyis a *Katholikus hit summáját* fordította dr. Buitul György jezsuita-anya és a jezsuita-anyak gondoskodásából újból nyomtatott Athanazie erdélyi görög-katolikus érseknek és császári belső titkos tanácsosnak ajánlva Kolozsvártt, 1703-ban.

12-rétű, számozott (24 soros) 60 lapnyi; egyetlen példánya a budapesti egyetemi könyvtárban, R. M. K. II. 512. sz. a. A címlap „újból nyomtatott“ kifejezése *nem második* kiadására utal, hanem arra vonatkozik, hogy

Canisius kátéjának új, oláhnyelvű kiadása, mivel először 1636-ban Pozsonyban jelent meg oláh nyelven P. Némethi Jakab jezsuita-anya kiadásában, vagyis felügyelete mellett. Ez a munka azonban ismeretlen s csupán Dobronoki György nagyszombati jezsuita 1636 februárius 2-iki naplóföljegyzéséből értesülünk róla, hozzátevén, hogy Karánsebesből kapta.¹ De hogy ez vajjon azonos-e a karánsebesi születésű Buitul munkájával — miként a *Bibliografia* szerzői gondolják — nem tudjuk, mert életrajzi pontos adataink nincsenek Buitulról és életéről jóformán csak annyit tudunk, a mennyit könyvének címlapja nyújt.

A kis könyv öt részből áll, melyekhez az 53—60. lapokon mindennapi imádságok (*Rugecsune de tote dzilele*) járulnak. Szerzőjét, illetve fordítóját Horányi Elek magyarnak mondja² és irányából, magyaros kifejezéseiből ítélve — oláhos neve ellenére — mi is annak tartjuk. Írását olvasva Buitul t. i. azt a benyomást teszi reánk, hogy Karánsebesen élve, felnöve, az oláhoktól eltanulta nyelvüket beszélni, de a mikor írni kezd rajta, sok helyen eltér az oláh nyelv szellemétől, melyet elég mélyen nem ismert és magyarosan fejezi ki magát, sőt azt is gondolom, hogy a káténak egyenesen magyar kiadásából fordította művét oláh nyelvre. Erre vallanak az oláhban idegenül hangzó alábbi kifejezések és fordulások: *cu mod bun* (jó móddal, renddel), *défémétura* (diffamálás), *deszkumperetorul nosztru* (Mégváltónk), *emputáté* (imputált), *pékáté cse sztrigé en csér* (égbekiáltó bűnök), *pelicze oménászke* (emberi ábrázat), *Pilát den Póncz* (Poncius Pilátus), *rendul szeo* (maga rendjén), *rendul besserecsiéy* (egyházi rend), *szupt pelicza* (színe alatt), *unicsune svintzilor* (szentek egyessége).

Magyar voltát érdekesen bizonyítják az alábbi példák. Nem ismervén az evangélium szó oláh nemét és genitivusát, *evangeliei* helyett magyaros törzséből ragozza így: *Evangeliomuluj*; a gyümölcsfát pedig a *tűzifa* nevével nevezi meg így: *lemn*. Magyaros az ilyen kifejezése: *Hirisztusz Domnul* (Krisztus urunk), *szventá Missé* (szent mise), *en állánul prietnikuluj* (a jó barát ellen) és a *megtartásra* alkotott új szava: *cznieturá*.

Sajátos emilyen szóalkotása: *uszebituré* (különbség) és az is, hogy a *kuprinde* (tartalmaz) szóalakot alig 3—4 ízben használja, hanem helyette latinosan írja: *kuntineste*, a mit a mai oláhban a *conține* szó pótol; míg Szűz Máriát következetesen így nevezi: *Maria Vergure*.

Magyar kölcsönszavai ilyenek: *alduité* (áldott), *allensígü* (ellenség), *bintetujála* (büntetés), *bintétuité* (büntetett), *bobonele* (babonák), *cséluit* (megcsalva), *drik* (derék), *engeduitura* (engedékenység, gyengeség), *hászna* (haszna), *kaméta* (kamat), *kin* (kín), *marha* (marha), *oka* (ok, többese):

¹ A nagyszebeni „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 19. k. 629. l.

² Nova memoria Hungarorum-a l. k. 625. l.

ocsé), *oltáru* (oltár), *otalmul* (oltalom), *pésztor* (pásztor), *ponoszu* (panasz), *szélás* (szállás), *szlobod* (szabad), *szokásul* (szokás), *szuksig* (szükség), *szukuit* (megfogyatkozott), *szvent* (szent), *urikási* (örökösei).

E kölcsönszavak egy részét megtaláljuk ugyan már az oláh nyelv XVII. századi szókincsében, de nagy részét Buitul használja vagy írja le először s ez ad kis művének irodalomtörténeti jelentőséget, a mellett, hogy latin betűkkel és magyar fonetikával ír, hogy ezzel is kitüntesse azt a különbséget, mely őt a cyrillbetűs görög-keleti oláhoktól elválasztotta s talán az írásmód által is közelebb hozza őket a latin egyházhoz térítői működésében, melyet Erdélyben folytatott.

Bibliografia 138. száma, 447. l. a R. M. K. II. kötete 2155. sz. nyomán, *anélkül, hogy látta volna és leírná.*

1709. Szeben.

[Catechismus saŭ invățătură creștinească.] — Katekizmus avagy keresztyéni tanítás.

Egyetlen példánya sem ismeretes, de jezsuita bibliografusok szerint P. Szunyog Ferencz nyomatta ki „Catechismus Valachicus maior Romano-Catholicus“ czímen, oláh nyelven 1696-ban, majd újból 1726-ban s ennek a kiadásnak a czímét közöljük Popp feljegyzéséből; miután azt is tudjuk 1709-iki kiadásáról, hogy 12-rétű és latin betűs volt.

Bibliografia 156 száma, 480. l. — *Említve a R. M. K. II. kötete 2395. sz. a.*

*

A fentiekben részletesen ismertetett oláh művek adatainak tanulmányai nagyon érdekesek. Kitűnik belőlük, hogy a reformáció indítja meg az irodalmat az oláhok közt, mely irodalomnak tehát Erdély a bölcsője. De jellemző, hogy az új hitnek oláh alattvalóikat a szászok igyekeznek először megnyerni. Szeben város tanácsa nyomtatja ki számukra (1544-ben) a kátét, másfél évtized múlva meg a brassói bíró, Benkner (Biegner) János adja kezükbe nyelvükön az Evangeliumot,¹ melynek új kiadása (1581-ben) Hirscher Lukács brassói bíró költségén jelenik meg. Ezeket a munkákat Koreszi diakonus nyomtatja, kit Benkner Havasalföldből hívott be 1560-ban. Ettől kezdve 1583-ig közel negyedszázadon át nagy tevékenységet fejtett ki Brassóban s közben (1580-ban) Szász-Sebesen is nyomdát alapított. Könyvei igen keresettek, mert még a havasalföldi vajdák is nála nyomtattak egyházi műveket, mivel akkor

¹ Vállalkozásának azonban bizonyos üzleti oldala is látszik, mivel egyúttal ó-szláv nyelven is kinyomatja a bibliát, tudván, hogy Moldva—Havasalföldében, Oroszországban s a Balkán görög-keleti népeinél jó keletje volt az egyházi könyveknek, melyek igen megfogyatkoztak.

sem Havasalföldében, sem Moldovában nem volt még nyomda. Érdekes azonban, hogy Koreszi ezekre a munkákra csak az évszámot tette ki, a nyomtatás helyét nem; akár, mert ekként az oláh vajdaságokban kelendőbbek voltak, akár pedig, mert úgy kívánták megrendelői.¹

Koreszi munkáinak típusa régies, az oroszokét utánzó, mert hisz a görög-keleti egyház addig leginkább oroszországi könyveket használt, kiállításuk azonban csinosabb és művészibb, a mit az oroszok is elismernek.² Fejléccezzel, kezdőbetűkkel díszíti és rubrikálva állítja ki őket, vagyis a fejezetek czimeit és az iniciálékat vörössel nyomtatja és eleinte czimlap nélkül — a hogy a középkori kodexeket írták a barátok — úgy, hogy másutt is utánozni kezdték és valósággal iskolát teremtett a balkáni és görög-keleti népek földjén. Koreszi munkái közül 18 brassóit meg egy szász-sebesit ismerünk, de 1583-ban úgylátszik fia, Serbán vette át műhelyét, a ki valószínűleg azonos azzal a Serbán mesterrel, a ki másodmagával 1582-ben Szászvárosban nyomtatja ki oláhuul az Ó-szövetséget. Tanítványa lehetett Lőrincz diák is, a ki 1579-ben Gyulafejevártt nyomtatja ki az Evangeliumot ó-szláv nyelven, Báthory Kristóf parancsára, azaz megbízásából. Ez a katolikus fejedelem nem törődött a reformációval, sem az oláhok megtérítésével, pedig egyik tanácsura, a kálvinista Geszthy Ferencz nyilván ilyen szándékkal nyomtat oláh könyvet 1582-ben, sőt már János Zsigmond idejében oláh Agendát ad ki Forró Miklós; de maga Báthory Zsigmond is megtúr ó-szláv könyvet, mely 1588-ban jelent meg. Ezzel az esztendővel záródik az oláh nyomdászat első korszaka a maga 24 vallási művével, melyeket több, mint félszázadig más nem követett.

Uj s az oláhokra is kedvezőbb helyzet állott be a Báthoryak kihalásával 1613-ban uralomra jutott Bethlen Gábor fejedelem és kálvinista utódai alatt, kiknek idejében semmiféle ó-szláv vagy más *nem oláh* nyelvű könyvet nem nyomathattak — s nem is nyomtak — Erdélyben, mivel az a fenkölt s a protestantizmus szelleméből folyó magasztos gondolkozás hatotta át őket, hogy minden alattvalójuk a maga nyelvén dicsérje az Urat s a templomokban idegen nyelven ne berbiteljenek.

Nyoma van, hogy már Bethlen lefordíttatta oláhra (1617 táján) a bibliát, de háborus elfoglaltságában nem nyomathatta ki.³ Ezt a felada-

¹ A Bibliografia szerzői Koreszi e munkái nyomtatási helyéül kérdőjeleket (?) raknak vagy csak ritkán jelzik brassói voltukat, pedig maguk írják, hogy még a papírosuk vízjegye is Brassó czimerét mutatja, és hogy brassóiak, kétséget sem szenved; azért mi így jelöljük őket [Brassó], hiszen Koreszi közben az erdélyi munkák kolofonjaiban mindig megemlíti Brassó nevét, melyben nyomtatták, másutt pedig nem műhelye, mert a szász-sebesiből mindössze egy könyve került ki.

² Karatajev nyomán Hodinka a *Magyar Könyvszemle* 1890. évf. 110. 1.

³ Ballagi Aladár id. m. 234. 1.

tot I. Rákóczy György teljesítette, midőn oláh nyomdát állit székhelyén és ama rendelete kiegészítéséül, hogy az oláh egyházakban és iskolákban olá hul tanítsanak, egymásután kinyomatja saját költségén az Evangeliumot, a kátét és az Uj-testamentumot. Fia, II. Rákóczy György is hasonló szellemben működött, midőn 1651-ben Zsoltárt ad oláh alattvalóinak és újra kinyomatja (1656-ban) a kátét.

A Rákóczyak utódja, Apafi Mihály fejedelem még tán náluk is érelyesebb volt, látva mennyit kell küzdenie a régi görög ritushoz és nyelvhez ragaszkodó oláh vladikákkal — éppen az oláh nyelv elfogadtatása végett. Így pl. 1674 nyarán rendeletet bocsátott ki a Rákóczyak által alapított gyulafejevári oláh nyomda felkeresésére,¹ melyet vezetői úgy látszik az 1657-iki tatár dúlás elől megmentettek és a várból elvittek. Majd 1681 elején a tanult és sok nyelvben jártas Kézdivásárhelyi *Matkó* István prédikátorra bizza „az ó-testamentomi szent könyveknek oláh nyelvre való fordítását“,² a mi azonban úgy látszik nem készült el és sohasem jelent meg. Helyette 1683-ban Szász-Sebesen keletkezik oláh nyomda s adja ki Apafi rendeletére az úgyszólván közsziükséget pótló és halotti prédikációkat tartalmazó *Arany koporsó* című diszes kötetet. Valószínűleg ezt a nyomdát szállították át két esztendő mulva Gyulafejevárra — hol a várban alkalmasabb helye lehetett — s itt jelent meg 1689-ig egymásután két prédikációs könyv, egy Horarium és két szerkönyv, a mire az oláh papoknak és kántoroknak szziükségük volt.

Ez a szziükséglet irányította az oláh nyomdászatot és gazdagította irodalmát azután is, hogy az erdélyi önálló fejedelemség megszűnt s az ország osztrák uralom alá jutott. Így jelenik meg 1696-ban Szebenben egy oláh Horarium, czimlapján Lipót nevével ékesítve, majd 1699-ben Gyulafejevártt egyszerre két munka is: egy kis Abéczés könyv meg egy nagy, majdnem ivrétü Evangelium. Mindkettő költségéhez Kisfaludi Rác Izván gyulafejevári udvarbíró is hozzájárult, támogatván vele a Havasalföldéből átjött Istvánovics Mihály mestert, a kit hire-neve pár év mulva Keletre juttatott és (1709—10-ben) Tifliszben nyomtatott diszes műveket georgiai nyelven.

Ezután újabb korszakába lép az oláhság, amennyiben 1700-ban egy része egyesül a római-katholikus egyházzal s ennek következtében elmaradottságában rohamosan halad a mivelődés utján. Ezt szolgálja 1702—1709 közt megjelent három kis káté is, jezsuitáktól irva s ketteje latin betűkkel nyomtatva, miként azt a római katolikus vallás szelleme is kívánta.

¹ Apafi Gyulafejevártt kelt 1674 június 14-iki rendelete, Bod Péter: Smirnai Szent Polycarpus 106. l.

² Fogaras várában kelt 1681 februárius 23-iki vonatkozó rendelete a *Történelmi Tár* 1878. évf. 205. l.

Ekként az oláh irodalomnak 43 erdélyi régi művét ismertettük megjelenésük sorrendjében, tanuságául annak, miként indult meg Erdélyben az oláh irodalom — majdnem száz esztendővel korábban, mint az oláh vajdaságokban — és miként fejlődött, izmosodott a fejedelmek erkölcsi, anyagi támogatása folytán a magasabb műveltségi fokon álló vezető magyarság gazdag irodalmának hatása alatt, mely olyan termékenyítő — eddigelé nem is tanulmányozott — hatással volt az oláh irodalomra, hogy számos munkánk olvadt bele és vált így közvetlenül fejlesztőjévé az oláh hitéletnek és művelődésnek.

Dr. Veress Endre.

Levelek a rhaetiai és germaniai limes vonaláról.

II.

Múzeum-látogatásaim alatt szerzett tapasztalataimról az alábbiakban számolok be útam állomásai sorrendjét követve.

Az első, igazi csalódást *Ellwangen*-nek köszönhetem, hiszen kis múzeumában alig van római tárgy. A város felett az ú. n. *Schönenbergen*, egy barokk-izlésben tökéletesen átépített IX. századbéli alapítású kolostor uralodik s ma benne gazdasági intézet van. Kápolnájában őrzik a kolostor történetére vonatkozó emlékeket. Nem sok az egész s a zöme a XVIII. század derekáról vagy elejéről való. Valami 10—15 drb. őskori és római cserép, 54 drb. római bronz- és 100—150 drb. közép- és újkori érem is itt húzódik meg nagy szerényen.

Aalen gondoskodott róla, hogy csalódásaimnak ne legyen vége. Tudvalevőleg itt is volt egy római tábor, de az nem látható; a limesbizottság kiadványaiban sem jelent meg. A városházán elhelyezett múzeumban Schubart-relikviákat őriznek. Mindössze 5 egyiptomi apróság, 3 római agyagedény s ugyanannyi fűtőcső-töredék képviselik az ókort, a *Peutinger-féle* tábla egy XVIII. sz. példányával együtt.

Schwäbisch-Gmünd nyújtotta az első vizsgálatát. De ez sem római gyűjteményével, hanem igen gazdag ipartörténeti csoportjaival, melyek az újonnan épült ipari szakiskola egyik kétemeletes szárnyát egészen elfoglalják. Az *Erhard-féle* gyűjteményből való rómaikori tárgyak teljesen jelentéktelenek: néhány közölt bélyegestégla, edénycserép, vastárgy, elavult limes-térkép az egész.

Ez az épület azonban igen kellemes benyomást gyakorolt rám. Hatalmas, várszerű épület, építésénél előszeretettel alkalmazták a meglehetősen nagyjában kidolgozott terméskövet; stílusa modern; ablakai, ajtóí nyomottnak látszanak: és a belseje mégis gyönyörű világos, levegős. Mikor kijön belőle az ember barátságos érzéssel és kedvesen emlékszik reája.

Hall. A *Hist. Verein für Württemb. Franken-múzeumának* könyvkötőmester a gondozója s a várostól átengedett régi, emeletes favázás ház az otthona. Őskori, római és népvándorláskori csoportja meglehetősen jelentéktelen s a közvetlen környékből származik. Ellenben igen gazdag város-

és ipartörténeti csoportja. Kár, hogy ezt a szép és gazdag gyűjteményt ilyen tűzveszélyes, szűk és rosszul világított helyiségben tartják.

Heilbronn múzeuma tökéletesen olyan, mint az előbbi. Ennek is a Történelmi-társulat a gazdája, a várostól átengedett régi Schlachthaus az otthona és könyvkötő a gondozója. Őskori, római és népvándorláskori csoportja kicsiny s a tárgyak egyrésze csak másolat, míg az eredetieket Stuttgartba vitték. Különbözik minden württembergi vidéki múzeum csoportjairól el lehet ugyanezt mondani. A város közvetlen közelében volt a Böckingeni tábor, de ma már el van takarva, illetve be van építve, de modelljét megcsinálták. Említem ezt a modell-rekonstrukciót, melyet egy orvos csinált, mert jellemző a műkedvelő-munkára. A részletekben sem felel meg a tábor ásatások során megállapított alaprajzának, de még a kapúk elhelyezése és (egy- és kettős) tagozása tekintetében sem. Vezetőm elégedetten konstatálta, hogy: „egészen olyan, mint Saalburg!” Való igaz, de a ráfestett felírat szerint Böckingen-t kellene ábrázolnia, melynek a limesbizottság kiadványában megjelent alaprajza ott is van mellette. Így nem volna szabad rekonstrukciót csinálni. Bezzeg, ha mi csináltuk volna, mosdatnának érte minden Baedekerben.

Aschaffenburg. A városi múzeum konzervátora itt is könyvkötő, de a múzeumot nem mutathatta meg, mert éppen meszeltek. Megnyugtató azonban, hogy alig van benne római, mindössze sem több 100 darabnál: néhány agyagedény, cserép és vasszeg. Aschaffenburgban van még római épület is, az u. n. Pompejanum. I. Lajos bajor király építtette, a Pompejibeli Castor és Pollux-ház teljes mására. Úri passzió, hozzá hasznos is. Én mindenképp felett azt tanultam meg rajta, — a mit Pompejiben nem tudtam volna meg — hogy a római háznak Itáliában szokásos világítása itt is, tehát nálunk is, tökéletesen elég volt, pedig borús, esős időben láttam. Vagyis nem szükséges felvennünk, hogy Közép-Európában nagyobb ablakokat csináltak. Van itt még egykor a mainzi püspökök kezében, most az állam tulajdonában levő kastélyban jelentékeny könyvtár is, szintén állami tulajdon.

Hanau. A Historischer Verein jóval előbb alakult, mint a limeskutatások birodalmi szervezése megtörtént. Ásatott is néhány tábor (Gr. Krotzenburg, Kesselstadt, Rückingen) s az ezekből kikerült leletek egyik jelentékeny részét a régi városházában elhelyezett múzeumában állította föl; ezek a limesbizottság kiadványaiban megjelentek. Van a város közeli vidékéről származó jelentékeny őskori és egy kis népvándorláskori gyűjteménye is. Város és ipartörténeti gyűjteménye értékes, gazdag. Igen helyesen tették, hogy — ha már eredetiben nem lehetett az idő viszontagságaitól megóvni, legalább — modellekben megőrzik a város régi épületeit, hidját, stb. Azonkívül berendeztek egy régi hanauai népies szobát.

Friedberg in Hessen. A városi múzeum a várostól átengedett régi házban van, konzervátora asztalos. Rómaikori tárgyai közt a kevés terra

sigillata és vastárgy mellett a közönséges agyagedények tűnnek ki. A Heldenbergen melletti, Friedberg, Butzbach, Okarben, Langenheim táborok helyéről származnak, de ugyaninnen való néhány jobb darabot később Darmstadtban és Mainzban láttam. Van egy kis őskori gyűjteménye is. A város- és ipartörténeti csoport is szegényes és úglátszik az a tulajdonos is, mert szekrényei alig vannak, a tárgyak szabadon, részben gyalúlt polczokon állanak. Bizonyára nem sokáig, mert vagy a Saalburgban levő limes-múzeumba vagy Darmstadtba kerülnek s akkor a várostörténeti részt jobban elláthatják.

A már érintett Saalburgból *Kölnbe* mentem. Itt az úgynevezett Wallraf-Richartz-Museum igen nagy mennyiségű rómaikori tárgyat tartalmaz. Wallraf kanonok gyűjteménye tárgyait a városnak ajándékozván, megvetette a múzeum alapját, melynek Richartz kereskedelmi tanácsos saját költségén palotát emeltetett. Pompás, de nem alkalmas. Az angol-gót stílusban emelt épület ugyanis kiáltó példája annak, hogy milyenek nem szabad lennie egy múzeumi épületnek.

A múzeum római anyagában különösen az üvegedények nagy száma egészen természetes, mivel Köln a római üvegeesség egyik gócpontja volt.

Az üvegedények formáinak hihetetlen gazdagsága tárul elénk. A több liter ürtartalmú, zöldes anyagú halotti úrnától (helyesebben hamuvedertől) az egészen kicsiny csecse-becszerű sírmellékletig mindenféle alakú üvegedényt találunk. Az alakban mutatkozó gazdagsághoz az anyag és technika változatossága járul. Legszebb darabja mégis egy sötétkék csésze, keresztény vonatkozású ábrázolásokkal.

Terra sigillata-tárgyuk is van bőven. Legértékesebb egy tálacska, melynek belsejének domborműves díszítése bizonyára a görög váza-festés hatása alatt készült. Középen egy frigiai sipkás és általán barbarus-öltözetű ifjú (talán Paris) van, két — az erdőt jelző — fa között. Nyolcz vízszintes sávban néhány szárnyas és főleg emlős vadállat ábrázolását találjuk. Sok az *en barbotine* technikás sigillata. Mint nem éppen gyakori jelenséget megemlíthetem azt a több mint 10 darab közönséges barnás és vöröses agyagból jól kiégetett edényt, melyek domborművel ékesek. Az agyagmécsesek formagazdagsága talán még az üvegedényekét is fölülmulja. Közönséges anyagú edényeik között természetesen a *terra nigra* is igen nagy számmal van, továbbá a sárga és sárgás-zöldes mázúaknak az a csoportja, mely az *andernachi* sírmezőkön az első század végéig fordul elő s emlékeztet a hasonló modern edényekre. A terra nigra edények között nem egy bélyeges akad.

Terracottájuk igen sok van, köztük ülő női istenek is egyedül, de sohasem párosával, s általában az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem és régiség-tárában levő típusnak a legtávolabbról sem rokonai.

Kőtáruk is gazdag; szobruk Itáliából is van és pedig egy igen jó

női fej; a *göttliche Mütter* hármás csoportja természetesen több példányban. Sok a katonai és polgári síremlék, még pedig szerencsés világításban, a nyitott udvar oldalfolyosóira kerültek. Néhány sírtípust igen szépen, gondosan mutat be. Őt teremben az antik szobrászat remekeiből találunk gipsz- és bronzmásolatokat; két kis szoba az Albani-villa módjára van berendezve. Meglehető apró bronz-szobrocskájuk van, köztük egészen jó darabok is, de rosszul látszanak a homályos világításban. Érem csak nagyon kevés van kiállítva és pedig a kéregpapirosba vágott *loculus*-rendszerben.

Óskori tárgya ennek a múzeumnak még 50 darab sincs, az óskori múzeumként berendezett Bayenturmot pedig sajnálatomra nem láthattam. Duplumaikat magas áron áruba bocsátják; kis díszítetlen, kopott, agyagedényekért 4—5 márkát kérnek. Igazgatója dr. Poppelreuter. Katalogusuk (útmutatójuk) elfogyott; újabb pedig csak a küszöbön álló új rendezés után készül el. A mennyire megállapíthattam, tárgyaikat a *Bonner Jahrbücher* közli. Kiállításuk sem kedvező, mert különben sem túlságosan világos helyiségekben körülbelül 2 méter magas, feketére festett és vastag faszekrények általában nem jók. Jobbak a *vitrinák*, de azok is ósdi, kedvetlen benyomást tesznek. A tárgyak nagyrésze mellett ott találjuk fekete papíron, arany nyomással a tárgy megnevezését, korát, lelőhelyét és esetleg az ajándékozót; ha ugyan mindezt el tudjuk olvasni, mert az aranynyomás nagyon kopott, a fekete alap pedig megszürcült. Praktikus a bronz- és csonttűk, tesserák stb. kiállítása kis falraakasztott szekrénykében egészen önállóan sugaras napformában elhelyezve. Kölnben különben érdekes az iparművészeti múzeum.

Dr. Buday Árpád.

APRÓ KÖZLEMÉNYEK

Britannus Jánosnak mi is volt a hivatala?

Vonatkozással a folyóiratunk múlt füzetében Britannus János nagyváradi rektorról (a 106. lapon) megjelent kis cikkekre, helytelennek tartom néhai gróf Kemény Józsefnek azt a vélekedését, hogy Britannus váradi *kanonok* lehetett. Kemény idézete szerint („Johanne Britanno viro illustri et *ecclesiae Varadiensis rectore*“) Britannus János jeles férfiú és *a váradi egyház rektora* volt. S mit értett a középkori ember az *egyház rektora* néven?

A középkori terminológia a XIV. század elejéig szigorúan megkülönböztette a *parochiát*¹ a *plebániától*.² Amannak templomát *parochiás* vagyis *megyés* egyháznak,³ emezét pedig *plebániának* hívták.⁴ A plebánia papjának *plebanus* vagyis plebános a neve.⁵ A „parochiás“ vagyis *megyés* egyház élén meg a *rector ecclesiae*,⁶ más néven *parochialis sacerdos* vagyis a *megyés pap* áll.⁷

A plebános és a *megyés pap* között nemcsak az elnevezésben, hanem jogilag is volt különbség. Mert a plebános kapott tizedet, a *megyés pap* nem s a főesperes hatósága a plebánosra nem, hanem csak a *megyés* papra terjedt ki.⁸

A XIV. századtól kezdve azonban a *plebános* és a *megyés pap* elnevezés közötti különbség kezd eltűnni; a két nevet vegyesen használják s a fejlődés vége az lesz, hogy a *plebános* elnevezés a *megyés papot* egészen kiszorítja a használatból.⁹ Britannus János tehát a váradi egyháznak sem püspöke, sem kanonokja, hanem *megyés papja* volt. Ma azt mondanók róla, hogy *a váradi egyház plebánosa*.

Dr. Békefi Remig.

¹ 1262. (Wenzel: Árpádkori Új Okmánytár III. 33.). — 1299. (Fejér: Codex Dipl. VI/II. 228.)

² 1232. (Fejér: Codex Dipl. III/II. 284.) — 1237. (Wenzel: Árp. Új Okm. VII. 30.)

³ ... „ecclesia parochialis“ (S. Lad. decr. lib. I. c. 11.) — 1218. (Wenzel: Árp. Új Okm. I. 161.)

⁴ Fejér: Cod. Dipl. VI/I. 254.

⁵ 1271. (Wenzel: Árp. Új Okm. VIII. 342.)

⁶ 1332. ... (Sörös Pongrácz: A pannonhalmi főapátság története II. 372.)

⁷ 1232. (Theiner: Monumenta Hung. Hist. I. 108.) — 1299. (Fejér: Cod. Dipl. VI/II. 227.)

⁸ Fejér: Cod. Dipl. IV/III. 182. és XI. 418.

⁹ 1347. (Monumenta Episcopatus Vesprimiensis II. 124.) — 1388. (Sörös: A pannonhalmi főapátság tört. II. 575.) — 1524. ... (Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából I. 155.) — Részletesebben lásd: Békefi Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban 64. l.

Az 1437-iki erdélyi pórlázadás történetéhez.

Mikor az erdélyi jobbágyság fegyvert fogott, hogy a súlyosbba tett tízedfizetésben könnyebbséget szerezzen magának és engedékenyebb, szelidebb bánásmódra bírja az urakat, kik úgy bántak jobbágyaikkal, mintha pénzen vett rabszolgáik lettek volna s a mentségöket biztosító egyetlen útat is elzárták előlük, mivel a költözési szabadságukat nagyon megszorították, a vagyon- és közbiztonság minden irányban megérezte az elnyomott erő kitörésre jutott vadságát.

A rendes törvénykezés szünetelt s megkezdett perek „propter infidelium rusticorum contra eorum dominos naturales rebellantium motum” csak évek múlva jutottak tárgyalásra, mint például a kolozsmonostori apátságnak Bács és Nádastelek miatt már folyamatban volt keresete¹ s az emberek élete, vagyona forgott koczán, mert a kegyetlen tömeg egyiket sem kímélte.

Az átkos Budai Nagy Antal — panaszkodott Antal kolozsmonostori apát a paraszt-kapitány ellen — miután sok nemeset lefejeztetett, őt is megtámadta, behatolt a házába, menekülésre kényszerítette s azután négy kocsi-lovát, sok más jószágát, portékáját elhordatta, borát megitta, egész házát kiprédálta. S a rablással, erőszakkal be nem érve, az apát embereinek életét sem kímélte. Sáfárjának, Szász Pálnak és szakácsának, Lászlónak maga Nagy Pál vágta le a fejüket, jószágaikat elrabolta. Hasonló sors érte az apát jegyzőjét, Balázs deákot is, kit Nagy Pál foglyul vitt Kolozsvárra, hol azután kivégeztetett.

Mivel a pórok mozgalmát csupán hetek múlva sikerült elnyomni, Antal apátnak is várakoznia kellett és csak 1438 január 10-én tehetett az apát panaszt, miféle sérelmek estek rajta és emberein. A mondott napon ugyanis megjelent a visszafoglalt Kolozsvárott Lépes Lóránd erdélyi alvajda előtt és — hogy az alvajda oklevelének szavait használjuk — előadta: „gravi cordis cum dolore, quomodo ille quondam homo nefandissimus, Anthonius Magnus, rusticorum capitaneus, inter alias detestabiles machinationum suarum nequitiosas operationes post quam plurimorum nobilium decollationes efugato ipso de domo sue habitationis, in curiam et domus suas intrasset, de quibus quatuor equos suos curriferos simul cum quam pluribus rebus et bonis suis abduci et asportari, atque nonnulla vasa vinorum ebibi et propinari, eandemque domum suam per maxime fecisset depredari. Ceterum quosdam duos famulos suos, videlicet Paulum Zaaz, dispensatorem et procuratorem curie sue et Ladislaum cocum propriis manibus decollasset, [bonis] ac omnibus rebus eorundem penitus ablatis et asportatis. Notarium vero suum, videlicet Blasium litteratum, captum ad civitatenses miserabili nece interim fecisset.” Erre Lépes Lóránd alvajda az apát panaszaira rendeletet adott ki, melyben meghagyta az összes uraknak és tisztviselőknak, hogy ha ráakadnak Antal apát jószágaira, ezeket kellő bizonyítás után, az apátnak visszaadják.²

Sörös Pongrácz.

¹ Országos levéltár: Dipl. osztálya 28,830. sz.

² Ugyanott, Dipl. osztálya 26,390. sz.

IRODALOM

A „Századok“ név- és tárgymutatója.

III.

Rozsnyai Dávidnak, az „utolsó“ török deáknak életrajzára vonatkozó adatokat keresgettem a *Századok* újonnan megjelent indexében. Kellemetlen meglepetés volt az a felületesség, mely a *Rosnai* és *Rozsnyai* írásmód miatt a derék kapitihára tartozó adatokat az indexben összezavarta. Ekkor kaptam az *Erdélyi Múzeum* f. évi első füzetét s benne *Hradovay* cikkét. Ez első gyanakvásomban immár (sajnos) bizonyossá tett. A régóta várt index gyatra munka eredményének tünt ki. Ezért részletesebben kezdtem foglalkozni a Névmutató (*Nm.*) irodalomtörténeti adataival s ha tudományunkat nem tekintjük is a történelem szerves részének, hanem csak az indexben eleinte mellőzött „segéd tudományának“, megállapítjuk, hogy mindenképpen szomorú sors jutott osztályrészéül.

Ki a felelős érte, az elhalt Naményi-e vagy utóda, nem kutatom. Tudomásul veszem, hogy Bányai a *Nm.* hiányait a „munkában követett módszer hiányosságainak“ tulajdonítja; tudomásul, hogy hibákat, miket *Hradovay* felsorolt, maga Bányai is vett észre s végül, hogy a felelősséget *expressis verbis* több ízben elhárítja magáról. Ámde evvel szemben nem a (meg nem érdemelt) kegyelet hangján, hanem a meggyőződésével jelenti ki, hogy a *Nm*-t jónak, „igen lelkiismeretesnek“, „szabatosnak“ tartja, a melyben hiányok csak „esetleg, itt-ott“ mutatkoznak. Ennek kijelentése már elég felelősséggel jár attól, a kinek e munkát nálunk és minden bírálónál pontosabban kellett átnéznie, alaposabban kell ismernie. Már pedig, a ki ezt a munkát szabatosnak és igen lelkiismeretesnek meri mondani, az vagy nem ért hozzá, vagy nem ismeri alaposan. Megnyugtathatjuk a szerkesztőt, hogy abban is, a mi kizárólag az ő műve („feladatunk abban állott, hogy a czédulatömeget szoros alfabetikus sorrendbe állítsuk stb. s mikor ez is megtörtént, az elkészített anyagot nyomtatás alá [talán: *kellett?*] adnunk“, van annyi hiba, hogy a *Nm.* használatát ez önmagában is megnehezíti. Az abc-sorrend néhol hihetetlen. (*Roskoványi, Rozsnyai, Roson, — Deér, Decs k., Dees — Göncz, Göndöcs, Gönczei, — Vinnay, Vinchlo, Vincz* stb.) A sajtóhibák egész tömkelege a kötet s megtörtént, hogy

(a 378. lapról) két sor egészen más lapra került. Ezen a korrekturának javítania kellett volna. De nem tette meg.

Nem tudom, hogy az irodalomtörténet is azon „segédtudományok“ közé tartozott-e, melyeket Naményi az első kidolgozásnál egészen kihagyott, de úgy gondolom, hogy a történelem és az irodalomtörténet nehezen választható ketté, különösen, mióta a történelem a kultura története (s a kulturában az irodalom is valamicskét számít) s mióta éppen a mi multunkban pl. Zrínyi a költő neve a kettőt elválaszthatatlanná tenné akkor is, ha régi történetírókat sikerülne akár *csak* az irodalomhoz, akár *csak* a történelemhez sorolni. Ezért a Magyar Történelmi Társulat igen helyesen követelte meg a *Nm.* szerkesztőjétől, hogy a „segédtudományokat“ is vegye fel az indexbe. Természetesnek látszik ez különösen a *Nm.* első, jelen köteténél, melybe Thaly gazdag eredményre jutott kutatásai és — többek között — a *Szabács viadaláról* szóló töredéknek, vagy *Balassa* szerelmes költeményeinek fölfedezése, ismertetése tartoznak. Kétszeresen fontosak ez adatok azért, mert irodalmunk történetének nem egy problémája van bennük elrejtve. Csupán a menyői és désházi Tolvay Ferenc nevére utalok ezuttal, olyan íróéra, akit a *Nm.* két különböző írónak tart. A kuruczkor egy történelmi szempontból becses krónikájának szerzőjéről van szó, a kit pl. sem a Horváth Cyrill, sem a Beöthy—Badicsék, sem Pintér Jenő irodalomtörténete nem említ, jóllehet (egy — még hozzá verses — arithmeticaja által) már a Toldy *iskolai kézikönyvében* szerepelt. Az ilyen adatok kihalászásához és összegyűjtéséhez kellett volna a *Nm.*-nak irodalomtörténeti szempontból segédkezet nyújtania. Ezt sem teszi immár.

Mindez hiba, nagy hiba. De van más baj is: sok-sok hiány. Szakszerű indexnek egyik legfontosabb kelléke a *aprólékos* pontosság. Irodalomtörténeti névmutatónál a minimális követelmény (a melylyel pedig komoly szakember még meg sem elégedhetik), hogy az írók és műveik előforduló címei benne legyenek mind, véges-végig, pontosan, évszámmal. Lehet, hogy ez a *Nm.* terjedelmét valamennyire megnövelte volna; de a Magyar Történelmi Társulat áldozatkészségét jól ösmerve, nem kételkedünk benne, hogy ez a növekedés a kiadás lehetőségén semmit sem változtatott volna. Szerkesztőink azonban nemcsak a kevésbé jelentős címeket hagyták el, hanem még azokat is, mikről a Századokban bővebb részlet olvasható. Hogy példát is mondjak: az 1872-iki évfolyamban van Fraknói Vilmos becses értekezése *Berger Illésről*. Erről a *Nm.* csak ennyit tud: 1875. 373. Az 1875. évfolyam első cikkéből (Thaly: *Balassa Bálint és újon fölfedezett versei*) még az olyan fontos adatokat sem veszi fel, a minők volnának pl. Balassa *Coelia-cyclusa* 21—23. l. vagy Balassa művei *nyelvészeti szempontból* 29. l. Ehhez járul irodalomtörténeti nagy járatlansága, még olyan helyt is, a hol adatait éppen a Századokból javíthatta volna ki. Az elő-

szóban elmöndja ugyan, hogy a személyeket azonosítani igyekezett, de ennek nem sok nyomát mutatja az a körülmény, hogy a két Gyöngyössi Istvánt nem választja el egymástól, jóllehet idézett helye a kettősséget eléggé hangsúlyozza, — Kajali Kláráról nem mondja meg, hogy az Ráday Pál felesége, illetőleg özvegye, jóllehet egyik idézett helyén éppen így szerepel és a XVIII. század nagy Sinayját nyugodt lélekkel fogja egy XVII. századbéli, körlevelet szétküldött Sinay nevű esperessel egy kalap alá. Mindez könnyen elkerülhető hiba volt. Ámde szerkesztőink nemcsak ilyen hibákat követtek el, hanem az Apáczai Csere Jánosról szóló adatok egy részét *Apáczai*, másik részét *Cserei* (!!) czímszó alatt vették fel, a mi éppen nem mondható azonosításnak, ellenben pl. egy, Arany János családjára és ennek nemességére vonatkozó adatot egyszerűen elhagytak.

De nem akarok alábbi adatainknak elébük vágni. Csak azt jegyzem meg, hogy ezek a *Századok* első tíz kötete s nem a *Nm.* alapján készültek. Az 1867—1876. évfolyamok *nem összes*, csak innen-onnan, de rendes egymásutánban kikapott irodalomtörténeti adatait próbáltam a *Nm.*-ban ellenőrizni és ennek a revízióknak gyűjteménye az alább következő adathalmaz, a mely természetesen (mert más helyreigazításokat sem kerültem ki) nem szorítkozik éppen *csak* irodalomtörténeti adatokra. Így éppen általánosságban óhajtom még megjegyezni, hogy pl. a pecsétek 1873-iki statisztikája a *Nm.*-ban csak mint „pecsétek statisztikája“ szerepel, a benne felsorolt adatok nincsenek az egyes községeknél ujjal felvéve, holott talán a pecsétek feliratának ellenőrzésére e teljes kritikai közlés megjelölése sem ártott volna.

Adataim — sajnos — nem teljesen egészítik ki a *Nm.* anyagát. Hiszen ilyen — csupán egy szakba vágó — pótlás is annyi munkára utalt volna, a mennyi egy bíráló keretein messze túlterjedt. De — a mennyit adhatok — avval is használhatóbbá akarom tenni a *Nm.*-ot azok számára, a kik a *Századok*at *irodalomtörténeti* adataiért szeretik forgatni. Alfabetikus rendben az adatoknak (mint pótlásoknak) tárgyilagos felsorolására szorítkozom; ezeknek rövid idő alatt összeállított tömege, úgy vélem elegendő kritikája a *Nm.*-nak. A * (csillag) az adat élén azt jelenti, hogy az illető adat a *Nm.*-ból egészen hiányzik, vagy legalább is a helyén nincs. A mi éppen olyan baj.

* *Ajkai Ehelleus.* 1871. 364.

Apáczai Csere János a *Nm.*-ban *Cserei* czímszó alatt (157. l.) három adattal, *Apáczai* czímszó alatt (58. l.) más három adattal széttagolva szerepel.

* *Arany János-cs.* és annak nemessége. 1870. 250.

* *Argentína* (Strassburg.) 1870. 491. *Argentínai püspök* czímszó is (62. l.), így a hely megvilágítása nélkül szerepel; de *Strassburg* alatt példának sincs nyoma.

* *Arzsai Péter.* 1871. 121.

Bagna Cavallo, Franceso de ~, a keresztnéve szerint, *Francesco* alatt van lajstromozva (238. l.) 1872. 298. — Éppen így Hyppolit érsek dajkjája, Dela Pena Casandra (ez utolsó név alatt). 1872. 395.

* *Balassa Bálint* művei nyelvészeti szempontból. 1875. 29. — *Coelia-ciclusa* 1875. 21.

* *Balassa Judith* (özv. Koháry Istvánné) fiától, Koháry Istvántól. (1666.) 1876. 387. 389. 293. — *Koháry István* czímszó alatt is csupán ~ levelezése összefoglaló címmel említve. (361. l.)

Balassa Péter czímszó alól (74. l.) 1876. 262. adat hiányzik.

Balogh Adám fája (Nm. 77. l.) nem 1870. 664., hanem 644.

Bánk (80. l.) bihari főispán nemcsak 1874. 366. és 724., hanem 1870. 249. is. U. ott ~ hídja, *Vank* hídja is. (Ld. alább.)

* *Barkóczy Ferenc* 1873. 516.

Bejthe István két helyen szerepel. A 96. lapon mint Bejthe, a 115. lapon mint Beythe. Egyébként nem „pápai püspök“ volt, hanem (1585-től kezdve) dunántúli ref. püspök és pápai pap. 1867. 163.

Bél Mátyás (97. l.) a privigyeiek conservativismusról. 1884. 111. — Temes vármegyéről. 1869. 131.

Beniczky Gábornak (103. l.) nem kalandjairól, hanem egy donjuani kalandjait megéneklő, Jósza Mihály írta versről (1709.) és egy ugyancsak róla szóló névtelen pasquillról van szó. Ez utóbbi pedig nem 1715-ből való, mint a Nm. másik adata mondja, hanem 1708-ból.

Beniczky Gáspár naplója czímszó alatt 1869. 338. nincs megemlítve.

Benkő József (103. l.) életrajzához hiányzik az 1868. 44. adat, mely *Mikó* czímszó alatt szerepel; de ugyanazon munkáról szóló 1867. 227. és 309. adatok viszont *Benkő* alatt vannak meg és *Mikó* alatt nem szerepelnek. — *Benkő József munkáiról* (103. l.) 1868. 70. l. szó sincs. Csupán *Mikó* (megfelelő helyen ez adatban nem idézett) könyvének címe szerepel itt (*Benkő József élete és munkái*) könyvészeti adatul.

Bernárd Máté czímszó alatt nem szerepel 1868. 738.

Beroald Fülöp czímszóhoz ld. még: 1872. 691.

Biró czímszó alá (118. l.) —i felelősség. 1869. 323.

Blasius Hugó (219. l.) helyet *Blotius* olvasandó.

Bornemisza Péter (126. l.) műve nem *Postillon (!)*, hanem *Postilla*. Hiszen a második idézett hely (2875. 707.) *Postillae* Petri Bornemiszaát említ. Igazi címe (1867. 158. ill. 157. l.) „az Evangéliumokból és az Epistolákból való tanvságok,“ 1573, és 1574. A Nm. csak ez utóbbi évszámot említi a *Postilla*-ra nézve, pedig ez a II. kötet megjelenési éve.

Columnai Guido czímszó alól 1872. 41. hiányzik.

Dees k., a mely különben is, érthetetlenül, *Deér* és *Dees* között szerepel (176. l.) az id. helyen, 1876. 483. nincs. Ott *Dés*-ről van szó s ez az adat *Deés*-nél nem szerepel.

* *Decsy* (176. l.) *Sámuel* nem szerepel. Neve és *Osmanographiá*-ja 1869. 283.

Dénes, Novum Castrum főispánja (179. l.) alatt 1872. 770. adat sajtóhiba (az eredetiben is) 707. helyett. A Századokban ez nem baj. De a Nm.-ban annál nagyobb: mert az 1872. igazi 770. lapján hiába keresnők ez adatot.

Dengelegi Mihály (179. l.) czímszó alatt 1871. 311. nincs meg.

Dévai Biró Mátyás (181. l.) czímszó alól hiányzik 1874. 177.

- * *Drugnittus János*. 1874. 177.
Dugonits Titus helyett (191. l.) *Dugovits Titus* olvasandó, mint az az id. helyről, 1876. 420. is kiténik. Hogy nem egyszerű sajtóhibáról van szó, bizonyítja az, hogy Dugonits Andrással *egy* címszó alá van véve.
Enyedi Pál (204. l.) Huszár Péter lugosi bánról. 1869. 711.
- * *Erdélyi főkörmányzók* királyi könyvei. (Liber regius.) 1873. 358.
 * *Erdenbach*. 1869. 472.
 * *Erdőhát*. 1869. 472.
Erdősi (Sylvester) János címszó alatt nem szerepel 1874. 177.
 * *Esküdtbíró*. 1870. 264.
Fejér György (224. l.) a hunokról nem 1872. 536., hanem 1870. 536., a hol munkája „A leg-első Hunnusok történetiből némely Anekdóták“ említve van.
Félegyházi Tamás bibliafordítónak neve nem szerepel a *Félegyházi* címszó alatt. Őt is, munkáját is (*A Mi Vronc Jesus Christvsnac Vy Testamentoma*. 1586.) említi 1867. 421.
Fogott bírák címszó alól hiányzik 1869. 323. adat.
- * *Gengenbach Pomphilius* bázeli könyvnyomtató, 1876. 293.
Göndöcs Benedek neve tévesen került a *Göncz* és *Gönczei* címszók közé. 257. l.
Gyöngyösi István (Bod Péter *Magyar Athénas*-ában is említett) akadémikus leveleit, (1875. 573.) nem lehet a költő *Gyöngyössy István* (263. l.) egy kalap alá vonni, különösen nem, mert 1875. 574. külön figyelmeztet rá, hogy ez két ember.
- * *Hannula Széchy Mária* tisztartója. 1871. 283.
Hannuska Bidonskionká-ról szóló verse Balassának (Tlkp. *Bidonskionká*-hoz!) 1875. 23. Ugy látszik evvel nem tudott mit csinálni, tehát elhagyta, míg Anna Merthét, a kihez szintén van Balassának verse, *N*-hez felvette.
- * *Hartwich* püspök legendája Szent Istvánról. 1872. 96.
Héderváry-Viczay gr. arcképe és levéltára a *H* betű alatt szerepel. (278. l.) A családra vonatkozó adatot ellenben *V* (Viczay, 705. l.) alatt vette fel Bányai.
Homonnai István (288. l.) címszó alatt nincs meg 1871. 115.
Horváth Ádám versét a Lélek halhatatlanságáról nemcsak 1869. 332. említi (*Nm.* 290.) hanem 1868. 322. is.
Ivatossy (nem a szerkesztő hibájából, mert a név jó helyt van) *Iratossy* helyett (304. l.). Ugyanott *Ivatossy J. János* helyett *Iratosi T. János* toronyai pap (1637.) olvasandó. — Ez utóbbinak munkáját (1867. 155.) a *Nm.* nem említi. Az ember életének bodogul való' igazgatásának magyarol. — 1867. 421. adat (e könyvre vonatkozik) a *Nm.*-ban szintén nem szerepel.
Johannes Diaconus (323. lapra) sem *J*, sem *D* alatt nem szerepel. 1869. 147.
Kajali Klára címszóhoz (326. l.) pótlendő: Ráday Pálné, férje nevét ld. 546. l.
Károlyi István címszó alatt az ál-Károlyi nincs meg. — *Nagy Gergely* alatt sincs megmondva, hogy ő az ál-Károlyi. (462. l.)
Katona István (342. l.) Zrinyi Péter védelméről. 1867. 232.
Kazinczy Ferencz Sinay Miklósról. („Magyar régiségek és ritkaságok.“) 1868. 213.

Keresztési József (351. l.) Krónikája, melyet 1867. 316-ról és Naplója, melyet 1867. 311-ről idéz, egyazon mű; csak hogy ez utóbbi helyen sem naplóról, hanem emlékiratról, mémoires-ról van szó, t. i. a krónikáról. — * ~ *Sinay Miklósról*. 1868. 218. 221. és 305.

Kinizsyné imádságos könyve (354. l.) nemcsak 1876. 506., hanem 1869. 202. is.

Koháry Imre levele 1572-ből nincs 1870. 255. lapon, mint a *Nm.* mondja. Ellenben *Koháry Imréhez* (*Emerico Koharj*) 1572-ben írott levél 1870. 266.

Kolbász k. pusztulása czímszó (362. l.) alatt 1870. 310. adat, valamint ~ *szék* alatt 1870. 311. nincs meg.

* *Kornéta*. 1869. 388.

* *Kreskay Imre* „Békesség“ cz. műve (1806.) *Nm.*-ből a szerző nevével együtt kimaradt. 1868. 322.

Kreusl János (377. l.) kőrmöczbányai jegyző czímszó alatt, kinek nevéhez oda kellett volna írni: (1505.) népdalföljegyzése (Zsupra aggnő!) nincs megemlítve. 1876. 328. — Az ezen czímszó alatt az 1872. évfolyamból felsorolt két sornyi adat nem ide, hanem a 378. lapon lévő *Krumbach Adolfra* tartozik.

* *Kueskuti György* comes sem így, sem *Köveskúti*-nak nincs felvéve. 1873. 708.

* *Literáti Nemes Sámuel* (módjára készült utánzat) 1873. 590.

Márton (és nem *Marton*) *István*-ról pasquillus (433. l.) nem 1868. 353., hanem 1868. 303.

* *Melanchton Anna* 1874. 161. (~ *Fülöp* legkedvesebb leánya.) Ellenben férjéről, *Sabinus*-ról (571. l.) említi, hogy ez *Melanchton Fülöp* veje.

* *Melki-kódex*. 1871. 230. és 246.

„*Mérges golyóbis*“ czímszó 1875—85. adata alatt (444. l.), mely ott mint névtelen unicum szerepel, noha ugyanarról az unicum-példányról (tehát valóban unicum) van szó, nincs utalás az 1875. 105. adatra, a hol e könyv szerzőjéül *Polgári Gáspár* meg van nevezve. — *Polgári Gáspár* czímszó alatt viszont csak ez utóbbi adat szerepel.

Miskolczy Gáspár „*Vadkert*“-je nem 1875. 204., mert ez a 104. lapon sajtóhibával nyomott lapszám. Ld. fenn a *Dénes* czímszóról mondottakat.

Mokcsay István labancz költő (1875. 100.) a *Nm.*-ban, mint véletlenül megtaláltam, *Mocskay* névvel szerepel. (452. l.) Ld. még alább a *Palóczy* czímszóról elmondottakat.

* *Münzer Tamás* 1876. 192.

Nagy-cs. (Felsőbüki) levéltára. 1867. 48. nem szerepel (462.); ellenben ~ *Sándor*, a kinek levéltáráról, mint tulajdonáról van itt szó, a 466. l. mint levéltáros szerepel.

* *Nemesítés*. 1869. 321.

* *Nikos István*. 1870. 262.

Ozorai Fülöp temesi főispán (500. l.) nem *Ripó*, hanem *Pipó*.

* *Ozorai Imre*. 1867. 155., 1868. 225., 1869. 679.

Palásty-cs. czímszó alatt (504.) *Vilmos* a betűrendben *Albert* és *Bencze* között van.

* „*Palóczy pasquillus replicája*“ című névtelen szerzőtől származó költemény. 1875. 100. Ld. fent *Mokcsay* alatt.

* *Palusch Bálint* körmöczbányai bíró (1505.) 1876. 329.

* *Pannónia megvételéről* szóló ének. 1872. 49.

Pápay czímszó alatt említi (509. l.) ~ Páriz Ferencz leveleit. 1875. 273. — Ellenben *Páriz* Pápai Ferencz czímszó alatt (510.) megismétli ugyanezt és hozzáteszi a Páriz-Pápaira vonatkozó többi adatot.

* *Páriz-Pápai Ferencz* Tótfalusi Kis Miklósról. 1898. 311.

Patai Sámuel értendő Patachich helyett az 511. lapon. A második hasáb első hat sora Patachichokra vonatkozik, Istvántól kezdve azonban Pataiakra, illetőleg Pathaiakra.

* *Pathai István* „Az Sacramentomokrol in genere“ című könyve. 1868. 316. — A *Nm.*-ban Pathai neve csupán *Beythe* czímszó alatt, ennek üdvözlő verse kapcsán szerepel. Viszont e mű mint *Pattachich* István könyve szerepel az 511. lapon, a hol 1863. 738. lapra való utalás is Pathaira értendő az 1872. 256. l.-éval együtt.

* *Pecz János* (sem így, sem *Petz*, sem hypothetikus *Pecen* formában nem találom.) 1870. 250., 1871. 328.

Pelbárt birtokának utalása nem 1669., hanem 1869., a hol is *Prebart*, *Privard* és *Perbart*-ról, ez utóbbinak Muchustó birtokra való igényéről (1301.) van szó. Az 1284. évszám, mely a *Nm.*-ban szerepel, csak a 602. l. adatra vonatkozik, a hol viszont *Prebar*d-ról van szó. Az sem érthető, hogy midőn a fenti *Perbart* Muchustóért perel, miért szerepel ugyanazon czímszó alatt ismételen *Pelbárt*, *Muchustó birtokosa* a XIV. százdból ez utóbbitól külön.

* *Perhalasztás* 1869. 321. A *Nm.*-ban sem ilyen megkívánható cím alatt, sem *Peres ügyek* közt nincs meg.

* *Pethő Gáspárné*. 1875. 28.

* *Pfinzring Menyhért* nürnbergi apátnak sem a neve nem szerepel a *Nm.*-ban, sem műve: *Twerdank* herczeg történetei. (1541.) 1875. 102.

Perneszy András-t említi (522. l.) az 1870. 385. adatról. De hiányzik ~-nak, mint írónak említése: 1867. 158, a hol műve is szerepel: „*Perneszi Andrasnac* választetele, a *Bornemisza Peter* lelere, melyet az ő ördögi kesertetről írott könyve elibe nyomtatot“ (1579.).

Petur (1529. l.) czímszóhoz 1870. 249.

„*Platinae de vitis Pontificum*“ XV. sz. nyomtatvány 1875. 102. sem így, sem *Vita*, sem *Pontifex*, sem *Pápa* czímszó alatt nem szerepel.

Politikai színmű czímszó alatt (532. l.) *Beöthy Zsolt* értekezése különnyomatának könyvészeti adatát közli az 1876. 596. lapról, jóllehet fontosabb, hogy 1876. 191. és 261. magát az értekezést közli. Erre azonban a czímszó alatt nem utal.

* *Rabközség*. 1871. 214.

Radvánszky János (547. l.) versei nem 1875. 98., hanem 99.

* *Réwai Péter munkái*. 1873. 374.

* *Rohove* oláh k. 1873. 615.

Rozsnyay czímszó alatt *Dávid* ott van, de a szintén író *János* nem szerepel, jóllehet egy ~ *János*ról, festőről van szó. Azt hinnők, az író neve kimaradt, ha nem tudnók, hogy ~ *Dávid* is *Rosnainak* írta nevét. Csakugyan! *Roskványi* és *Roson* között (566. l.), minden logika nélkül *Rozsnyainak* írva, ott van *Rozsnyai János* is.

Sambeg (573. l.) *Sandal* és *Sándor* közé került, helytelenül.

Sambucus a *Nm.*-ban nem szerepel. Mint *Zsámboki* János benne van ugyan, de ott meg az 1871. 31. adat nincs meg.

Sanuto Marino krónikáihoz (575. l.) 1869. 415.

* *Sculteti Severin*, Berger Illyés breznóbányai tanítója 1873. 375 nincs meg a *Nm.*-ban, a mi annál különösebb, mert a Scultetivel együtt említett *Melik Sámuel* meg van a 441. l. illő helyén.

* *Simon István* baróthi lelkész. 1868. 46.

Sinay Miklós kézíratai nem 1875. 571. (hol Sinayról szó sincs), hanem 1868. 222. Művei 1868. 296.

Sinay esperesi körlevelei (XVII. sz.) nem sorolhatók *Sinay Miklós* czímszó alá, mert ez utóbbi nem a XVII. században, hanem 1730—1808 közt élt.

Soós (Sóvári) czímszó alatt hiányzik (592. l.) *Kristóf* (1601.) 1872, 695.

Syraki Bernald (599. l.) nevét Bányai így írja, míg a *Nm.* más helyén (589.) *Siráky* Ferenczcel találkozunk.

* *Szalárdy János II. Rákóczi Györgyről.* 1868. 648.

Széchy Mária (612. l.) „A murányi Vénuszról“ szóló cikk nemcsak (1867. 53.) második házasságáról szól, mint a *Nm.* mondja, hanem az elsőről is (Bethlen Istvánnal), leginkább pedig a harmadikról, a melyet Wesselényi Ferenczcel kötött. A *Nm.* ezeket a *Széchy* czímszó alatt nem említi.

Szegedy czímszó alól (613.) hiányzik: *Albert deák* (Scholamester) 1569. körül. 1870. 259.

* *Székelyek grófja* téves elnevezésről. 1869. 471.

Székely krónika czímszó alatt (614. l.) nincs meg: 1869. 468. 473.

* *Szolga János* jogtudós. 1869. 469.

Teschedik Sámuel a *Nm.*-ban mint *Seschenk* Sámuel szerepel.

Tolvay Ferencz alatt (644. l.) külön szól (*Désházi*) és (*Menyői*) *Tolvay*ról, jóllehet éppen az előbbihez idézett lap jegyzetében azonosítja a kettőt Thaly. — U. ott ~-nak nem a krónikái-ról, hanem csak *egy* „rhythica Historia“-járól (1703—1705.) van szó.

* *Vankhidja* 1870. 249. (Ld. fenn *Bánk* czímszó alatt).

Verancsicsra utal *Verantius*, *Wrancio* czímszók alatt (701. és 715. l.), de *Vrancsics* néven nem ismeri, pedig 1867. 140. így emlegeti Szabó Károly.

Veszprémi-kódex (704. l.) (helyesen *Weszprémi*, mert nevét Weszprémi István debreczeni XVIII. századbeli orvos emlékére kapta) czímszó alól 1876. 335. hiányzik.

Veszprémi István (704.) helyett *Weszprémi* olvasandó.

* *Vincentius Péter.* 1874. 171.

Vinna, *Vinnay* Vinchlo és Vincz elé került tévesen. (706. l.)

Wsaly Péter levelét Koháry Imréhez említi 1869. 613., miként a *Nm.* 715. l. olvasható. De ugyanezt a levelet közli is egész terjedelmében 1870. 266. és ennek a *Nm.* ugyanezen helyén semmi nyoma. *Usalyi* alatt sem, a mire legalább utalnia kellett volna.

* *Zách* név régi kiejtése. 1873. 460.

Závodszy naplója. 1868. 297.

A *Nm.* használhatóságára nézve irodalomtörténeti állásponttól ehhez nem kell külön kommentár. Nincs sok okom, hogy reményvel nézzek a II. kötet megjelenése elébe, a melyet — sajnos — a Magyar Történelmi

Társulat (a Századok 1910. 342. 1. szerint) már előkészített s ha pénzvisszonyai engedik, sajtó alá ad. Mégis hiszem, hogy az utolsó pillanatban, de még idejében emelte fel szavát folyóiratunk ahhoz, hogy a Társulat legalább a korrekturát átnézesse arra hivatott és abban járatos írókkal, ha ugyan erre akad vállalkozó. A fényes múltra tekintő Történelmi Társulattal ekkora anyagi áldozatát nem szabad ilyen felületesen végzett munkára költenie. Hogyan oldhatná meg a szerkesztés vagy korrektúra problémáját a következő kötetekben, annak *Békési* közleménye eléggé megjelöli a módját. Hiszem, sőt tudom, hogy a Társulat is megtalálja azt.

(Folytatjuk.)

L. Z.

Stephanie József: Kisfaludy Károly és Bolyai Farkas. Budapest, 1908. 8-rét, 58 lap.

Az irodalomtörténet kutatói eddig is tudták, hogy Kisfaludy két drámájának, az *Iréne*-nek és a *Kemény Simon*-nak (szomorú játéka két legsikerültebbjének) forrása Bolyai *Mohamed*-je, illetve *Kemény Simon*-ja volt. Kisfaludy maga sem titkolta: az *Iréne* címlapjának hátán hivatkozik „egy lelkes Hazafi” munkájára. Avval is tisztába voltunk, hogy forrásához elég híven, még a szereplők elnevezésében is ragaszkodott. A forráskutatás dolga tehát itt csak az volt, hogy Kisfaludy tárgyi változásait (ha voltak) és az esztétikai okokat, mik őt e változtatásokra indították, kiderítse. Ha ezenkívül volt még feladat, a mi a kutatóra vált, az legföljebb párhuzam és annak a vizsgálata lehetett, hogy Kisfaludy többi drámáiban kimutatható-e a derék matematikus-költő hatása. Stephanie mindebből csak annyi érdemet mondhat a magáénak, hogy a *Nelzor és Amida*ban Bolyai *A' Virtus Győzelme A' Szerelmen cz.* drámájának halvány hatására bukkant. Ennél többet semmit sem tett. A másik két drámának és ezek forrásának egyező helyeit szorgalmasan kikereste, de megelégedett a megfelelő részletek hűséges lenyomatával (10—32; 32—44; 45—54. l.), avval, a mit könnyen elvégezhet bárki minden filológiai készség nélkül, ha a két könyvet egymás mellé rakja. Bolyai tulajdonképpen hatásáról Stephanie nem is szól, munkájának eredményét nem meri kimondani. Az *Iréne*-ről mindössze annyit mond, hogy Kisfaludy ebben alaposan „kiaknázza” forrását, mégis „sokban szerencsésen eltér tőle, mint pl. gyöngédebb, finomabb felfogásában, a miben Bolyai nem oly kitűnő.” Ez az egész. A *Kemény Simon* meg nem hasonlít annyira a mintájához, mert Kisfaludy „egész lelkét önthette itt ki (!).” — Ennyi eredményért nem volt érdemes négy, illetve hat drámát összevetni s éktelen magyarsággal azt az *összesen* 8 lapnyi bevezetést és befejezést (5—10 és 56—58 l.) megírni, a melynek egyetlen eredményeül idejegyzem, hogy a *Nelzor és Amida az észházaság (Vernunftheirat!)* védelme. Különös eredmény! **Dr. Gálos Rezső.**

Válasz Roska Mártonnak a tasnádi neolithkori telep ismeretetésére adott megjegyzéseire. Irta *Orosz Endre*. Apahida, 1910 április 5-én. 8-rét, 4 lap.

Úgy látom, a nyilvánosság kizárásával jelent meg valahol Orosznak ez a kis írása. Személyes élű lévén, nem foglalkozom vele. A dolog érdemére nézve röviden az a megjegyzésünk, hogy a mit az állítólagos tasnádi neolithkori telepről folyóiratunk ez évi folyama 71—72. lapján mondottunk, a maguk egészében fentartjuk és azokról további vitába bocsátkozni nem ítéljük a szaktudomány érdekében valónak.

Dr. Roska Márton.

BEKÜLDÖTT ÚJ KÖNYVEK.

- Dr. Bárány Gerő:** Philosophiai essayk. Budapest, 1910. Lampel Róbert könyvkereskedése. 8-r. 208 lap.
- Dr. Békefi Remig:** A káptalanf iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. Magy. Tud. Akadémia. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. 8-r. XXIX. és 598 lap.
- Hartmann János:** Petőfi-tanulmányok. Budapest, 1910. Franklin-Társulat könyvnyomdája. 8-r. 123 lap.
- Hienz Ármin:** Magyarországi klingsor a mondában. Budapest, 1909. Franklin-Társulat könyvnyomdája. 64 lap.
- Dr. Imre Sándor:** A nevelés sora és a szocializmus. Budapest, 1909. Franklin-Társulat könyvnyomdája. 8-r. 178 lap.
- Kármán Mór:** Paedagógiai dolgozatai rendszeres összeállításban. Budapest, 1909. 8-r. I. kötet 2, VI. és 456 lap. II. kötet 2. 488 és 2 lap. A két kötet ára 18 kor. Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása.
- Dr. Kosutány Ignác:** Emlékbeszéd, melyet gr. Széchenyi István halálának 50 éves évfordulója alkalmával elmondott. Kolozsvár, 1910. Ajtai K. Albert könyvnyomdája. 8-r. 18 lap.
- Lukács S. Levente:** Délibábok. (Versek.) Kolozsvár, 1910. Nyomtatta Boskovich. 8-r. 32 lap.
- Dr. Sebestyén Gyula:** Rovás és Rovás írás. 145 ábrával, Budapest, 1909. 8-r. XV. és 325 lap. A Magyar Néprajzi Társaság kiadása. Ára 15 kor. (Magyar Néprajzi Könyvtár. II. kötete.)
- Zoltai Lajos:** Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1909. évi működéséről és állapotáról. Debreczen, 1910. Sz. kir. könyvny. vállalat 46 lap, 2 melléklet.
- Zoványi Jenő:** Kisebb dolgozatok a magyar protestánsizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. Nyomtatta Dani és Fischer. A református főiskola betűivel. 8-r. XII. és 255 lap.